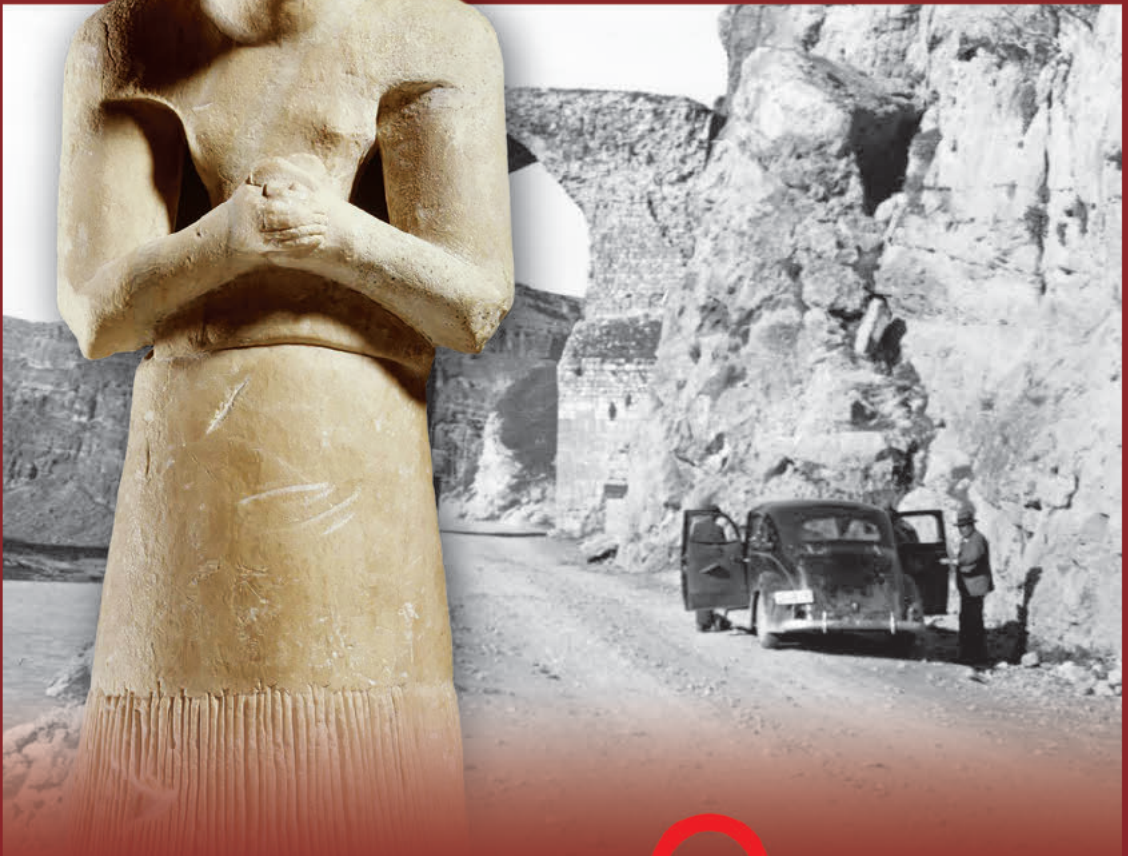
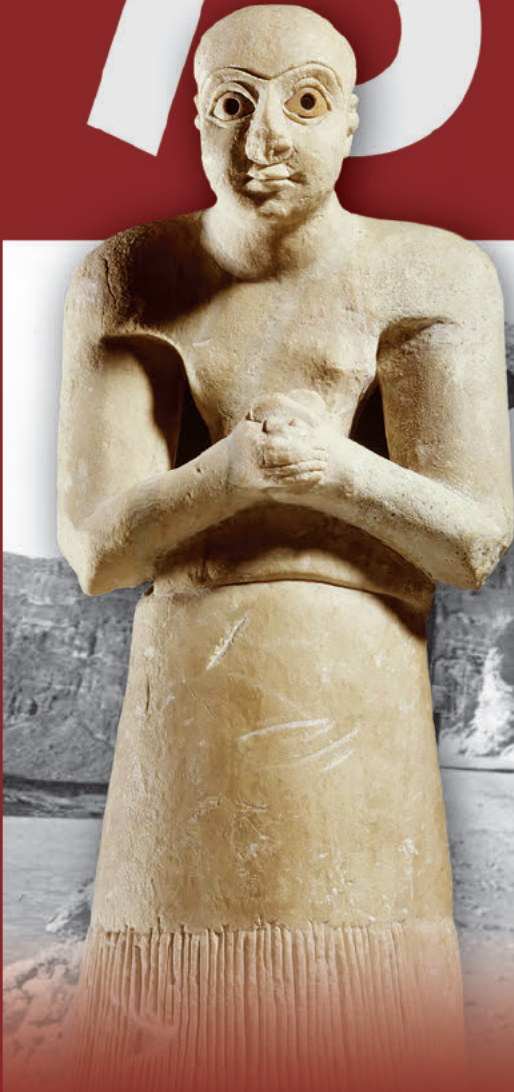

75

JAAR

Nederlands Instituut voor het Nabije Oosten

I OKT 2014 T/M 3 MEI 2015

Rijksmuseum van oudheden

WWW.RMO.NL

LEIDEN

Bulletin uitgegeven door het Vooraziatisch-Egyptisch Genootschap
EX ORIENTE LUX

De Ishtar-poort in Babylon. Böhl-glasdia 12./302.

INHOUD

75 JAAR NEDERLANDS INSTITUUT VOOR HET NABIJE OOSTEN
JUBILEUMTENTOONSTELLING IN HET RIJKSMUSEUM VAN OUDHEDEN, LEIDEN,
1 OKTOBER 2014 T/M 3 MEI 2015

Inleiding	CAROLIEN VAN ZOEST	7
75 jaar NINO	JESPER EIDEM & CAROLIEN VAN ZOEST	13
Bron van de beschaving	JESPER EIDEM EN LUCAS PETIT	17

KLEITABLETTEN

De Oudbabylonische stad Lagaba	RIENTS DE BOER	27
Wetenschappen in Babylonië	THEO KRISPIJN, MARTEN STOL	39
De tragische held Gilgameš	THEO KRISPIJN	57
De stad Assur en zijn handelsnederzettingen in Anatolië rond 1900 v. Chr.	JAN GERRIT DERCKSEN	62

EGYPTE

Vergeten Egyptische oudheden	ESTHER HOLWERDA EN CAROLIEN VAN ZOEST	77
Prof. A. de Buck, de eerste hoogleraar Egyptologie in Leiden	OLAF KAPER	94

PHENIX

is een bulletin van het Vooraziatisch-Egyptisch Genootschap “Ex Oriente Lux” en wordt driemaal per jaar in opdracht van het Bestuur uitgegeven. Het staat onder redactie van J. VAN DIJK, A. GODDEERIS, D. BAKKER en Merel BRÜNING.

De contributie voor het Genootschap bedraagt € 32.50 per jaar, voor jeugdleden tot 25 jaar € 17.50. Hiervoor ontvangen de leden *Phœnix*, worden zij uitgenodigd voor de door plaatselijke afdelingen te organiseren lezingen, kunnen zij zich tegen gereduceerde prijs abonneren op het *Jaarbericht Ex Oriente Lux* en de serie “Mededelingen en Verhandelingen van het Vooraziatisch-Egyptisch Genootschap Ex Oriente Lux”, en kunnen zij gebruik maken van de bibliotheek van het Nederlands Instituut voor het Nabije Oosten te Leiden. Het Genootschap heeft plaatselijke afdelingen in Amersfoort, Amsterdam, Apeldoorn, Arnhem, Dordrecht, Eindhoven, 's-Gravenhage, Groningen, Haarlem, 's-Hertogenbosch, Hoorn, Kampen-Zwolle, Leeuwarden, Leiden, Maastricht, Rotterdam, Twente, Utrecht en Zutphen.

Het secretariaat van het Genootschap is gevestigd: Witte Singel 25 (gebouw 1173, 1ste etage) te Leiden; de secretaresse is als regel dinsdagochtend aanwezig: tel. 071-5272016. *Postadres*: Ex Oriente Lux, Postbus 9515, 2300 RA Leiden. E-mail: eol@hum.leidenuniv.nl Website: www.exorientelux.nl ABN-AMRO IBAN NL32ABNA0451809009, ING IBAN NL820000229501, tevens adres van de redactie van *Phœnix*. Het lidmaatschap loopt per kalenderjaar. Opzeggingen dienen schriftelijk (brief of per e-mail) voor 1 december bij het Secretariaat binnen te zijn.

Redactie *Jaarbericht Ex Oriente Lux* is: Dr. J.G. DERCKSEN (Assyriologie en Geschiedenis van het Oude Nabije Oosten; redactiesecretaris), Dr. R.J. DEMARÉE (Egyptologie), Prof. dr. M.S.H.G. HEERMA VAN VOSS (Egyptologie), Prof. dr. K.R. VEENHOF (Assyriologie en Geschiedenis van het Oude Nabije Oosten), Dr. M.J. DIJKSTRA (West-Semitische filologie en Levant).

Het bestuur van het Genootschap is als volgt samengesteld: Dr. D.J.W. MEIJER (voorzitter), Prof. dr. R.B. TER HAAR ROMENY (secretaris); Drs. W. HOVESTREYDT (penningmeester); Dr. R.J. DEMARÉE (publicaties); Dr. J.G. DERCKSEN (publicaties); Prof. dr. A. VAN DER KOOIJ (contact met de afdelingen); Drs. T.J.H. KRISPIJN (website); Dr. M.J. RAVEN (lezingslijst); Prof. dr. K. ABRAHAM (België); Mw. dr. A. GODDEERIS (redactie *Phœnix*).

Prof. Dr. K. ABRAHAM, Departement Oosterse en Slavische Studies, Blijde Inkomststraat 21, B-3000 Leuven, België, is secretaris van de Belgische afdeling van Ex Oriente Lux, die lezingen in Leuven organiseert.

VAN DE REDACTIE

Phoenix 59/3 is volledig gewijd aan de jubileumtentoonstelling in het Rijksmuseum van Oudheden in Leiden, van 1 oktober 2014 tot en met 3 mei 2015, naar aanleiding van het 75-jarig bestaan van het Nederlands Instituut voor het Nabije Oosten. In de tentoonstelling worden antiquiteiten getoond uit de De Liagre Böhl-collectie, verzameld door Franz de Liagre Böhl, die bij zijn emeritaat de collectie aan het NINO verkocht. De voorwerpen zijn geplaatst tegen de achtergrond van een selectie uit Böhls reisdocumenten en *glasdia's*, en ook de huidige activiteiten van het NINO worden toegelicht.

De artikelen in dit Phoenix-nummer plaatsen de tentoongestelde voorwerpen in hun historische context. Carolien van Zoest en Jesper Eidem bespreken in hun bijdragen de betekenis van Franz de Liagre Böhl en zijn reizen voor het NINO, en de activiteiten van het NINO. Jesper Eidem en Lucas Petit geven informatie over de Assyrische, Iraanse en Babylonische kunstschaten in de collectie.

Het grootste gedeelte van de De Liagre Böhl-collectie bestaat uit spijkerschrift-tabletten waarvan een aantal bijzondere exemplaren op de tentoonstelling te zien is: economische en administratieve documenten uit de eerste helft van het tweede millennium v.Chr. (Rients de Boer), schoolteksten, een keur aan omina en wiskundige vraagstukken (Theo Krispijn en Marten Stol), literaire pareltjes rond de held Gilgameš (Theo Krispijn), en documenten uit de stadstaat Assur en zijn handelskoloniën in Anatolië (Jan Gerrit Dercksen).

Men vergeet dikwijls dat de De Liagre Böhl-collectie ook een klein aantal Egyptische kunstschaten bevat. Esther Holwerda en Carolien van Zoest publiceren een keuze uit de *Egyptiaca*, en Olaf Kaper keert terug naar de vroegste lessen Oud-Egyptisch in Leiden.

75 JAAR NEDERLANDS INSTITUUT VOOR HET NABIJE OOSTEN

JUBILEUMTENTONSTELLING IN HET RIJKSMUSEUM VAN OUDHEDEN, LEIDEN, 1 OKTOBER 2014 T/M 3 MEI 2015

INLEIDING

CAROLIEN VAN ZOEST

De tentoonstelling “75 jaar Nederlands Instituut voor het Nabije Oosten” in het Rijksmuseum van Oudheden toont een aantal hoogtepunten uit de Böhl-collectie van het NINO, aangevuld met objecten van het RMO en archiefmateriaal van de Universiteitsbibliotheek. Inspiratie vormde de grote reis die Franz Böhl in 1939, het stichtingsjaar van het NINO, maakte door Irak en Iran. Hij bezocht veel bekende opgravingen en verzamelde oudheden voor zijn eigen collectie en die van het Rijksmuseum van Oudheden. Onderweg fotografeerde hij, ook met het oog op later te geven lezingen-met-lichtbeelden.

Franz (de Liagre) Böhl

Franz Marius Theodor Böhl werd in 1882 geboren in Wenen (in 1949 voegde hij “de Liagre” toe aan zijn achternaam). Na zijn studies Theologie en Semitische letteren in Erlangen, Berlijn, Leipzig en Parijs werd hij in 1913 in Groningen benoemd tot hoogleraar Hebreeuws en Israëlitische oudheden. Hier begon hij met het verzamelen van kleitabletten om zijn onderwijs te kunnen illustreren. In de *Semitistische Werkkamer* in Groningen waren spijkerschriftteksten, maar ook Egyptische oudheden tentoongesteld. Wanneer hij kon reisde hij naar Jeruzalem, de Sinai en Egypte. In de jaren 1926-1928 nam hij deel aan de opgravingen te Tell Balata, het bijbelse Sichem. Hij onderhield contacten met zeer veel vakgenoten over de hele wereld. Veel van zijn correspondentie is bewaard, evenals aantekeningen voor colleges en publicaties.

In 1927 werd Böhl benoemd tot hoogleraar Babylonisch-Assyrische taal- en letterkunde in Leiden. Hij verhuisde, samen met het grootste deel van zijn collectie; de spijkerschriftteksten werden opgesteld in de *Assyriologische Werkkamer* van de Rijksuniversiteit Leiden. Meer reizen volgden: in 1932 bezocht hij voor de eerste keer Irak. De archeologische rijkdom maakte een enorme indruk: hij verloor – zoals hij later schreef – zijn hart aan het land. Een tweede, lange studiereis volgde in 1939.

“Een archaeologische reis door Iraq en Iran”

Begin januari vertrok Böhl van Schiphol. In 1939 was reizen per vliegtuig iets bijzonders. De KLM onderhield een lijndienst naar Nederlands-Indië voor het vervoer van post, passagiers en vracht. Böhl vloog mee tot één van de reguliere tussenstops in het Midden-Oosten: Bagdad. Hij had zelfs het geluk dat zijn toestel wegens slecht weer niet kon landen in Bagdad, en verder vloog naar de volgende tussenstop, Basra. De volgende dag reisde hij met de terugkerende lijnvlucht van Basra naar Bagdad, zodat hij bij daglicht over de Mesopotamische vlakte met zijn vele vindplaatsen vloog.

In het Oudheidkundig Museum in Bagdad bestudeerde hij een aantal weken lang spijkerschriftteksten. Op uitnodiging van – en vaak vergezeld door – Amerikaanse, Franse, Duitse en Britse opgravingsleiders maakte hij excursies naar verschillende archeologische sites in de streek ten noorden van Bagdad: het oude Assyrië. Daarna werkte hij een maand op de opgraving van het oude Uruk, een stad die hij kende uit Gilgameš-epos en uit de Bijbel.

Een onvergetelijke dag was 22 Februari, toen een der belangrijkste vondsten in de geschiedenis der Mesopotamische opgravingen gedaan werd: het bijna levensgrote hoofd van een godin of priesteres uit kalksteen, bijna onverminkt, uit de Djemdet-Nasr-periode, dus volgens de waarschijnlijkste berekening van omstreeks 3200 v. Chr. (...) Wellicht is er kans, dat wij later van dit stuk, dat zich nu in het Iraq-Museum te Bagdad bevindt, een afgietsel verkrijgen voor onze Werkkamer.

Ook vanuit het zuidelijk gelegen Uruk werden er excursies ondernomen naar opgravingen in de wijde omgeving.

Van Warka [Uruk] uit werden tal van excursies ondernomen, o.a. naar (...) Tell Djid, een hooge en uitgestrekte puinheuvel, die nog onbekend en nog ‘onontgonnen’ is.

Afb. 1: De beroemde “dame van Uruk-Warka” bij de ontdekking op 22 februari 1939. Glasdia Böhl 12./90.

Afb. 2: Prof. F.M.Th. Böhl bij Tell Djid, februari 1939. Glasdia Böhl 12./153.

Terug in Bagdad ontmoette Böhl een oude studievriend en diens vrouw op doorreis naar Teheran. Een buitenkans! Hij reisde met hen mee naar Iran.

Zondag 19 Maart zijn wij om vijf uur 's ochtends per auto van Baghdad vertrokken (...). Den volgenden ochtend passeerden wij met zonsopgang de rots van Bisūtūn (of Behistūn), waarin hoog boven den beganen grond de beroemde reliëfs en inscripties (in de drie talen: Perzisch, Elamietisch en Babylonisch) zijn ingebitseld, met behulp waarvan Rawlinson indertijd het spijkerschrift heeft ontcijferd: voor den oudheidkundige een der meest indrukwekkende en eerbiedwaardige plaatsen in het nabije Oosten.

In Teheran aangekomen volgden er opnieuw bezoeken aan musea, opgravingen en monumenten. Lange excursies voerden naar het zuiden van Iran – per auto, trein en te paard.

Na een korte rustpauze aan de Kaspische Zee keerde het gezelschap terug naar Bagdad. Niet alleen studie in bibliotheken en excursies naar vergeten steden hielden Böhl bezig, maar ook de aankoop van oudheden. De Iraakse regering stond op het punt om de regels omtrent de export van oudheden aan te scherpen, zodat dit de laatste kans was om legaal en voor

Afb. 3: De brug te Pol-e Dokhtar in Luristan, Iran. Glasdia Böhl 32./2685.

een goede prijs voorwerpen te kopen van antiquiteitenhandelaars in Irak. Böhl kocht o.a. spijkerschrifttabletten, terracottafiguurtjes, cylinderzegels en aardewerk, zowel voor zijn eigen collectie als die van het RMO. Zijn aankopen werden per vliegtuig verzonden naar Nederland, terwijl hij zelf terugreisde per autobus, boot en trein – een reis van meer dan een week. Na een afwezigheid van bijna vijf maanden keerde de hoogleraar Assyriologie terug in Leiden.

VITRINE 2: PROFESSOR BÖHL EN ZIJN GROTE REIS

1. Paspoort, visa, hotelbonnetjes en andere reisdocumenten. UB Leiden, BPL 3083/15.
2. Model van vliegtuig de Uil, het toestel dat Böhl naar Irak bracht. Het kaartje om mee te vliegen tot Bagdad kostte 150 gulden (omgerekend naar nu: ca. € 1400).
3. Handgeschreven briefje van de piloot (?), met een uitnodiging om in de cockpit te komen kijken. UB Leiden, BPL 3083/15.

Afb. 4: Reisdocument voor Irak met pasfoto van Böhl. UB Leiden, BPL 3083/15.

Afb. 5: Afbeelding 5. KLM-vliegtuig "De Uil" in 1938. Foto: Anнемie Wolff, copyright: Monica Kaltenschnee.

5. Twee bladen spijkerschrifttranscripties van objecten uit het Archeologisch Museum te Bagdad. Archief NINO.
6. Enkele publicaties van Böhl:
  - *Het Gilgamesj Epos. Nationaal heldendicht van Babylonïë* (Amsterdam en Parijs, 1952)
  - *De opgraving van Sichem. Bericht over de Voorjaarscampagne en de Zomercampagne 1926* (Zeist: G.J.A. Ruys, 1927)
  - *Bijbelsch Kerkelijk Woordenboek, I: Het Oude Testament* (Groningen: J.B. Wolters, 1919)
  - (met M.L. Verstijnen) *Akkadian Chrestomathy, Volume I: Selected Cuneiform Texts* (Leiden: NINO, 1947)

Literatuur

- Reisverslag: Böhl, Franz Th.M. de Liagre. 1940. Een archaeologische reis door Iraq en Iran in opdracht van de Van den Bergh-Willing-Stichting. *JEOL* 7, 461-468.
- Burggraaf, W., 2006. Franz Marius Theodor de Liagre Böhl. Pagina's 168-170 in *Biografisch lexicon voor de geschiedenis van het Nederlands protestantisme*, deel 6. Kampen: Uitgeverij Kok.
- Bibliografie Böhl: pagina's 412-415 in *Symbolae Biblicae et Mesopotamicae Francisco Mario Theodoro de Liagre Böhl Dedicatae*. Geredigeerd door M.A. Beek, A.A. Kampman, C. Nijland en J. Ryckmans (Leiden: Brill, 1973).

75 JAAR NINO

JESPER EIDEM & CAROLIEN VAN ZOEST

De jaren '20 en '30 van de vorige eeuw waren de bloeitijd van archeologisch onderzoek in het Nabije Oosten, met grote opgravingen van steden als Ur, Larsa, Nineveh en Susa door de internationale archeologische gemeenschap. Ook in Nederland bestond brede belangstelling voor deze materie. Böhl gaf veel lezingen over onderwerpen als het Gilgameš-epos, opgravingen van bijbelse plaatsen enz. Zijn collega Adriaan de Buck, hoogleraar Egyptologie, gaf regelmatig lezingen over zijn vakgebied. Hun studenten B.A. van Proosdij, A.A. Kampman, M.A. Beek, B.A.H. de Boer, H. Brongers, A.E. Thierens en L.R. van den Bergh richtten in 1933 het Vooraziatisch-Egyptisch Genootschap “Ex Oriente Lux” op.

Eén van de doelstellingen van EOL was het stichten van een instituut voor de bevordering van de wetenschappen die betrekking hebben op het oude Nabije Oosten. In verschillende Europese landen bestonden al dergelijke instituten. In Leiden, centrum van de Nederlandse “oriëntalistiek” (de studie van oude en moderne oosterse talen en beschavingen), werd het gemis van een gespecialiseerde bibliotheek op dit gebied gevoeld. Om in de lacune te voorzien was Kampman al onder de vlag van EOL begonnen zo veel mogelijk boeken en tijdschriften over het oude Nabije Oosten en Egypte te verzamelen. De oprichtingsakte van de Stichting Nederlandsch Archaeologisch-philologisch Instituut voor het Nabije Oosten (afgekort N.A.I.N.) werd op 17 augustus 1939 ondertekend. De oprichting van het Instituut en de aanschaf van het pand Noordeindsplein 4a betekende dat er een bibliotheek ingericht kon worden waar de vakliteratuur beschikbaar was voor geïnteresseerden – wetenschappers, EOL-leden, studenten.

De *Assyriologische Werkkamer* van de Universiteit met de collectie-Böhl werd in het Instituut geïntegreerd. Na de aankoop van het buurpand Noordeindsplein 6a vonden ook de afdeling Egyptologie van de Universiteit en de bibliotheek van De Buck een plaats in het NINO – na een naamswijziging de officiële naam van het Instituut tot op heden. In 1951, bij het emeritaat van Böhl, werd het Instituut eigenaar van de Böhl-collectie.

In 75 jaar is het NINO uitgegroeid tot een instituut van internationale standing. De bibliotheek en de wetenschappelijke publicaties waren van het begin af aan onderdeel van de werkzaamheden; sinds de jaren '60 nam ook onderzoek door de eigen staf een steeds belangrijker plaats in. Zowel het dochterinstituut, het Nederlands Instituut in Turkije (opgericht in 1958), als het NINO zelf voeren archeologische projecten uit in respectievelijk Anatolië en Noord-Irak.

Afb. 1: Opgravingen te Tell Shemshara, 2014. Foto J. Eidem.

In 2012 begon het NINO aan een nieuw archeologisch project in Iraaks Koerdistan. Eén van de belangrijkste componenten is de opgraving van Tell Shemshara, gelegen op de oever van het Dokan-stuwmeer in de Rania-vlakte. Bij noodopgravingen in 1957 werd hier een archief met kleitabletten gevonden uit het vroege 2de millennium v.Chr. Het archief geeft een kijkje in een complexe opeenvolging van lokale en internationale gebeurtenissen: politieke intriges, oorlogen, triomfen en tragedies die zich bijna 4000 jaar geleden afspeelden. Het NINO graaft de plek waar deze kleitabletten werden gevonden op en onderzoekt de oudere bewoningslagen eronder. Weer zijn er tabletten gevonden – zij het nog weinige...

In de komende seizoenen zullen de opgravingen in Shemshara worden uitgebreid, en zal het omliggende gebied worden onderzocht. NWO is de hoofdsponsor van het project.

HET NINO IN 2014

Tell Shemshara

1. Twee 3D-modellen van de ruïneheuvel Tell Shemshara: situatie in 1957 en in 2012.

Sinds de aanleg van de Dokan-dam is Tell Shemshara flink geërodeerd door het wisselende waterpeil in het stuwmeer.

2. Hologram van een kleitablet gevonden te Shemshara in 1957: een experiment om kleitabletten virtueel te reproduceren. De tekst op het kleitablet is een brief aan de gouverneur van Shemshara, Kuwari, van een familielid (ca. 1780 v.Chr.). Het tablet wordt bewaard in het Deens Nationaal Museum te Kopenhagen, het hologram is gemaakt door de Universiteit van Kopenhagen rond 1990.

Publicaties

3. De oudste publicatie van het NINO: R.J. Forbes, *Bibliographia Antiqua* (Leiden, 1940). Sinds 1940 heeft het NINO honderden wetenschappelijke boeken en tijdschriftafleveringen gepubliceerd. In 1940 verscheen het eerste deel van *Bibliographia Antiqua*: een lijst van 612 titels over mijnbouw en geologie in de oudheid. De auteur was een Nederlands scheikundige en wetenschapshistoricus, en jarenlang lid van het bestuur van het Instituut. Het laatste deel van de bibliografie verscheen in 1963; in totaal waren 15.000 titels verzameld.

Afb. 2: Sheikh Adi Yezidi's, Irak. Glasdia Böhl 21./702.

4. De meest recente publicatie van het NINO: het jubileumboek *Waar de geschiedenis begon* (Leiden, 2014). Met artikelen van 23 toonaangevende Nederlandse auteurs over het oude Nabije Oosten en Egypte, rijk geïllustreerd in kleur. Verkrijgbaar via www.nino-leiden.nl en in de museumwinkel van het RMO.

5. Een zeldzaam boek uit de bibliotheekcollectie van het NINO: H.A. Layard, *Niniveh and its Remains* (1850). Deze klassieke studie draagt de ondertitel “... with an Account of a Visit to the Chaldean Christians of Kurdistan and the Yezidis...” – wat de recente tragische gebeurtenissen in Irak in herinnering brengt!

Literatuur

Zoest, C.H. van & S.R.L. Berntsen. 2014. 75 jaar NINO: Geschiedenis van het Instituut in hoofdlijnen. Pagina's 3-29 in *Waar de geschiedenis begon: Nederlandse onderzoekers in de ban van spijkerschrift, hiërogliefen en aardewerk. Uitgave naar aanleiding van het 75-jarig bestaan van het Nederlands Instituut voor het Nabije Oosten, 1939-2014*. Geredigeerd door O.E. Kaper en J.G. Dercksen. Leiden: NINO.

Eidem, J. 2012. Dokan. An archaeological salvage project in Iraq, 1956-60. Pagina's 12-19 in *Annual Report NINO and NIT 2011*. Leiden: NINO; online op www.nino-leiden.nl

Eidem, J. 2013. Back to Rania. Pagina's 2-11 in *Annual Report NINO and NIT 2012*. Leiden: NINO; online op www.nino-leiden.nl

BRON VAN DE BESCHAVING

JESPER EIDEM EN LUCAS PETIT

Assurbanipal en het Nieuw-Assyrische Rijk

Het simpele reliëf van een granaatappelboom was ooit onderdeel van een groot wandpaneel in het paleis van de machtige koning Assurbanipal in Nineveh (Irak). Assurbanipal was tussen 669 en 627 v.Chr. heerser van het Nieuw-Assyrische rijk, dat vanaf 900 v.Chr. de touwtjes uitdeelden in het Nabije Oosten. Het volledige wandpaneel uit het paleis van Assurbanipal werd in 1854 opgegraven in Nineveh, nauwkeurig nagetekend en daarna in stukken gezaagd en naar Europa vervoerd. Dit stukje paleistuin is via een omweg uiteindelijk in Leiden terechtgekomen; de meeste stukken bevinden zich in het British Museum. Op het volledige wandpaneel is de paleistuin te zien waarin het koningspaar vertoeft na een heftige strijd tegen de vijand Elam.

Afb. 1: Stadspoort van Niniveh. Glasdia Böhl 21./671.

Afb. 1: LB 1319. Reliëffragment uit Niniveh met granaatappelboom. Foto RMO.

De veldtocht van Assurbanipal wordt beschreven in de spijkerschrifttekst op een zeszijdig prisma (LB 1311). In 653 v.Chr. versloeg hij de Elamitische koning Te'umman en onthoofdde hem. Als opvolgers werden aangesteld Ummanigash II te Madaktu en Tammaritu te Hidalu. De rechter kolom vervolgt met een verslag van Assurbanipals zevende veldtocht, in 647/646 v.Chr. Elam had gemene zaak gemaakt met de Babyloniërs in hun opstand tegen Assyrië. De strijd verliep in twee fasen en eindigde in 646 v.Chr. met de verwoesting en plundering van Susa. Onder de druk van Assur's macht komen vorsten van binnenlanden Assurbanipal met tribut huldigen. Een daarvan is Kurash van Parsumash, een voorvader van de Achaemenidische koningen.

Assurbanipal staat bekend om de grote bibliotheek van kleitabletten die hij liet aanleggen, waarvan sommige meer dan 2000 jaar voor zijn regeringsperiode waren gemaakt. Deze bibliotheek werd in de 19^e eeuw teruggevonden en bevat een schat aan informatie over de taal en culturen van het oude Nabije Oosten.

Afb. 2: LB 1311. Fragment van een zeszijdig prisma van Assurbanipal.
Foto RMO.

VITRINE 3:

1. Fragment van een reliëf uit Nineveh met een granaatappelboom. 669-627 v.Chr., steen, LB 1319.
2. Fragment van een prisma van Assurbanipal. Nineveh? (Irak), 669-627 v.Chr., klei, LB 1311.
Ronde of meerzijdige voorwerpen – beschreven met een historische of monumentale tekst in spijkerschrift – worden vaak gevonden in funderingsdepots. Tabletten werden gebruikt voor administratieve documenten, brieven en dergelijke.
3. Fragmenten van een prisma van Assurbanipal. Nineveh? (Irak), 669-627 v.Chr., klei, LB 1312, LB 1314 en LB 1315.
4. Nieuw-Assyrisch kleitablet. Irak, 618 v.Chr., klei, LB 851.

Afb. 3: LB 1312.
Foto's RMO.

Afb. 4: LB 1314.
Foto's RMO.

Afb. 5: LB 1315.
Foto's RMO.

Assyrisch contract betreffende de koop van een slaaf voor de prijs van 50 sikkels zilver. Twee personen hebben deze slaaf gekocht van de verkoper, die het kleitablet bij het afsluiten heeft bezegeld. In de tekst staan o.a. de gebruikelijke waarborgen tegen reclamatie, ziekte en terugvordering. De koopakte is gedateerd op de 3^e dag van de maand Nisan gedurende het eponymaat van Sîli (646-612 v.Chr.).

Buiten dit soort juridische teksten is er is vrij weinig bekend over slavernij in Mesopotamië. Het hebben van slaven lijkt niet zo wijdverspreid als gedurende latere beschavingen. Wel worden al heel vroeg, in het vierde millennium v.Chr., slaven op kleitabletten genoemd. Zeker in het begin zijn het waarschijnlijk gevangenen uit omliggende gebieden. De spijkerschriftteksten laten echter zien dat slaven weliswaar eigendom waren, maar zelf ook rechten hadden. Ze mochten bezit hebben, zaken doen en zelfs vrije vrouwen trouwen.

Literatuur: Transcriptie en vertaling: Kohler, J., en A. Ungnad. 1913. *Assyrische Rechtsurkunden in Umschrift und Übersetzung nebst einem Index der Personen-Namen und Rechtserläuterungen*. Leipzig: Pfeiffer; p. 137-138 (No. 179; toen collectie Peiser, nr. 350); Böhl, F.M.Th. 1936. *Mededeelingen uit de Leidse verzameling van spijkerschrift-inscripties. III. Assyrische en Nieuw-Babylonische oorkonden (1100-91 v.Chr.)*. Amsterdam: Noord-Hollandsche Uitgevers-Maatschappij; pp. 48-49 en 74; Radner, K. 1997. *Die neuassyrischen Privatrechtsurkunden als Quelle für Mensch und Umwelt*. State Archives of Assyria Studies, vol. VI. Helsinki: The Neo-Assyrian Text Corpus Project; pp. 10-11.

Luristan

Eind jaren '20 van de vorige eeuw verschenen er plotseling prachtige bronzen voorwerpen op de kunstmarkt. Archeologen en kunsthistorici stonden voor een raadsel. De voorwerpen leken op de Zuid-Russische kunst van de Scythen, maar er waren ook duidelijke verschillen. Na een jaar werden ze als Luristan-bronzen gekenmerkt. Luristan is een bergachtige regio in het westen van Iran, en een grensgebied tussen de culturen in Irak en Iran. De nogal vreemde stijl, gekenmerkt door mensen-, dieren- en fantasiefiguren, trok onmiddellijk de aandacht van de grote musea in Europa en de Verenigde Staten. De lokale bevolking zag dat er vraag naar deze voorwerpen bestond en zocht driftig de velden af naar meer bronzen objecten.

Afb. 6: Landschap in Luristan. Glasdia Böhl 32./2683.

Lang was er over de herkomst van Luristan-bronzen niet meer bekend dan dat ze geplunderd moesten zijn uit grafvelden. In de jaren '60 gaven wetenschappelijke opgravingen meer achtergrond aan de voorwerpen, hoewel de mensen die ze produceerden een raadsel blijven. Er zijn geen teksten gevonden, en de opgravingen betroffen grafvelden, geen nederzettingen. Duidelijk is dat paarden een belangrijke rol speelden – mogelijk was (een deel van) de bevolking van Luristan nomadisch.

Vanwege de grote vraag naar deze bronzen zijn er veel moderne vervalsingen geproduceerd, die vaak moeilijk van echt te onderscheiden zijn. De “echte” Luristan-bronzen werden gemaakt in de IJzertijd (vroeg 1ste millennium v.Chr.) en moeten onderscheiden worden van oudere bronzen uit dezelfde regio, zoals LB 1393. Typische voorwerpen zijn wapens, onderdelen van paardentuig en de unieke standaardbekroningen. Deze hebben vaak een menselijke vorm, soms geflankeerd door dieren. Slechts weinig exemplaren zijn gevonden in opgravingen, en hun functie is onbekend.

Literatuur: Böhl, F.M.Th. 1944. De tijdsbepaling der ‘bronzen’ uit Luristan. *Jaarbericht Ex Oriente Lux* 9; pp. 193-197, pl. XII-XIII. Petit, L. 2013. *Het oude nabije Oosten: een paradijs voor verzamelaars en wetenschappers*. Zutphen: Walburg Pers; p. 91-96.

VITRINE 4:

1. Bijl. Luristan, vroege 1ste millennium v.Chr., brons, LB 1390.
2. Bijl. Luristan, late 3de millennium v.Chr., LB 1393.

Afb. 7: LB 1393. Foto RMO.

3. Dolk. Irak of Iran, brons, late 3de millennium v.Chr., LB 1392.

Afb. 8: LB 1392. Foto RMO.

4. Koppen van standaarden. Luristan, vroege 1ste millennium v.Chr., brons, LB 1395 en LB 1396.

Afb. 9: LB 1395 en LB 1396. Foto RMO.

5. Versiering voor paardentuig. Luristan, vroege 1ste millennium v.Chr., brons, LB 1399.

Afb. 10: LB 1399. Foto RMO.

6. Handvat van een slijpsteen. Luristan, vroege 1ste millennium v.Chr., brons, LB 1398.

Sumerische beeldhouwkunst

In Mesopotamië was de gebruikelijke politieke eenheid de stadstaat, vergelijkbaar met de situatie in het oude Griekenland. De leiders van deze stadstaten lieten in de tempels beelden van zichzelf neerzetten, in biddende houding. De vroegste voorbeelden hiervan stammen uit de vroeg-dynastische periode van het Sumerische rijk (ca. 2900-2300 v.Chr.). In verschillende Sumerische steden werden bij opgravingen grote hoeveelheden van dit soort beelden gevonden, bijvoorbeeld bij tempels in Chafadje (het antieke Tutub), Tell Asmar (het antieke Eshnunna) en in het Diyala-gebied ten noordoosten van Bagdad. In deze laatste regio werd tussen 1930 en 1937 opgegraven door de Nederlandse archeoloog Henri Frankfort voor de Universiteit van Chicago. Voordat de wetenschappelijke opgravingen van start gingen, hadden schatgravers al vele beelden uit de grond gehaald. Veel van deze voorwerpen werden te koop aangeboden op de markt in Bagdad.

Bij zijn eerste reis naar Irak in 1932 zag Böhl drie beelden bij een oudhedenhandelaar in Bagdad, die ze *le père*, *la mère* en *le fils* noemde. De prijs was “fantastisch” en daarom kocht hij liever enkele kleinere stukken: een torso en twee losse hoofdjes van Sumerische beelden. In 1939 zag hij de “familie” opnieuw bij de handelaar. Met steun van het Reuvenfonds kocht hij “*le fils*” voor het RMO.

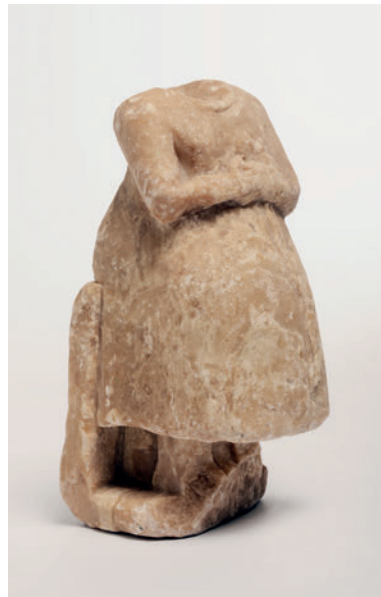

Literatuur

Böhl, F.M.Th. 1936. Sumerische beeldjes uit Chafadje en Telloh. *Jaarbericht Ex Oriente Lux* 4; pp. 266-270, pl. XXV-XXVI; Böhl, F.M.Th. 1940. Statuette van een Sumerischen Priester uit Chafadje. *Jaarbericht Ex Oriente Lux* 7; pp. 541-543, pl. XXVI; Petit, L. 2013. *Het oude nabije Oosten: een paradijs voor verzamelaars en wetenschappers*. Zutphen: Walburg Pers; p. 111.

Afb. 11: RMO B 1940/5.1. Foto RMO.

Afb. 12: LB 1512. Foto RMO.

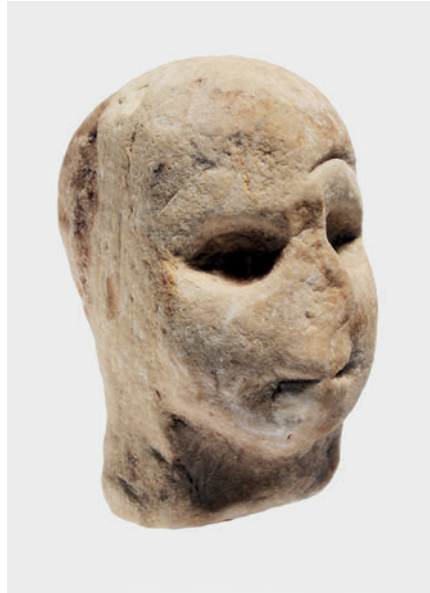

VITRINE 5:

1. Beeld van een biddende Sumerische man, “*le fils*”. Chafadje (het antieke Tutub, Irak), ca. 2800 v.Chr., kalksteen, RMO B 1940/5.1.
2. Torso van een Sumerisch beeld. Chafadje (Irak), ca. 2800 BC., steen, LB 1512.
3. Hoofd van een Sumerisch beeld. Tello (het antieke Girsu, Irak), ca. 2100 BC., steen, LB 1513.
4. Hoofd van een Sumerisch beeld. Chafadje (Irak), ca. 2800 BC., steen, LB 1514.

Afb. 13: LB 1513. Foto RMO.

Afb. 14: LB 1514. Foto RMO.

KLEITABLETTEN

DE OUDBABYLONISCHE STAD LAGABA

RIENTS DE BOER

Franz Marius Theodor de Liagre Böhl kocht tijdens zijn reizen in Irak in 1932 en 1939 van een handelaar in Bagdad een groot aantal kleitabletten afkomstig uit Lagaba. Deze ca. 250 tabletten stammen allemaal uit de Oudbabylonische tijd (ca. 2000-1600 v.Chr.). De precieze locatie van Lagaba is onbekend omdat alle tabletten die er vandaan komen op illegale wijze zijn opgegraven. Echter, door aanwijzingen in de teksten weten we dat Lagaba aan een kanaal ergens tussen Babylon en Kutha moet hebben gelegen: enkele tientallen kilometers ten zuidwesten van Bagdad. Het gebied waar Lagaba gesitueerd was noemt men Noord-Babylonië in de Assyriologische literatuur, het behoorde tot het achterland van Babylon, dat in de Oudbabylonische periode zijn eerste hoogtepunten kende op militair, economisch en cultureel vlak, dit is dan ook de reden waarom deze tijd ‘Oudbabylonisch’ heet. Lagaba was echter een kleine provincieplaats dat nooit een rol van betekenis heeft gespeeld in Babylon’s politieke geschiedenis.

Afb. 1: Opgravingen in de Oudbabylonische stad Larsa. Glasdia Böhl 12./66.

Teksten uit Lagaba

Het belang van Lagaba ligt in het feit dat uit zo'n klein plaatsje zoveel teksten bekend zijn, in totaal bijna 800 teksten. Deze zijn allemaal geschreven met het spijkerschrift op kleitabletten. Veel van hen bevinden zich dus in Leiden, maar ook de Yale universiteit in de Verenigde Staten bezit een groot aantal. Kleinere hoeveelheden van Lagaba-teksten zijn te vinden in onder andere in het Irak museum in Bagdad en het Ashmolean Museum te Oxford.

De geschiedenis van Lagaba

De vroegst bekende tekst uit Lagaba stamt uit de vroeg Oudbabylonische periode, het is een koopcontract voor een veld. Uit deze tekst, die waarschijnlijk rond 1880 v.Chr. te dateren is, kan men opmaken dat Lagaba onafhankelijk was en geregeerd werd door een man met de Amorietische naam Mutumme-El. In deze periode werd bijna elk dorp of stad door een Amorietische heerser geregeerd. Deze Amorieten waren nieuwkomers in Noord-Babylonië, ze waren daar waarschijnlijk gekomen als huurlingen en konden na verloop van tijd de macht overnemen. Eén Amorietische koning was slimmer en sterker dan de anderen: de koning van Babylon, Sumu-la-El. Deze man veroverde en annexeerde tussen 1870 en 1850 v.Chr. bijna alle andere stadstaatjes in Noord-Babylonië, waaronder ook Lagaba. Sumu-la-El legde met zijn veroveringen de basis voor het Babylonische koninkrijk dat nog meer dan duizend jaar zou bestaan. Sumu-la-El liet ook een stadsmuur om Lagaba heen bouwen.

Tot het jaar Hammurabi 38 (ca. 1754 v.Chr.) zo'n honderd jaar later weten we niets over Lagaba's geschiedenis. Vanaf dit jaar hebben we massa's met teksten die voornamelijk te herleiden zijn tot twee familiearchieven; die van Imgur-E'idimanna en die van Marduk-muballit. Deze tekstgroepen lopen door tot het jaar Samsu-iluna 30 (ca. 1720 v.Chr.), waarna er geen teksten meer bekend zijn uit Lagaba. In deze ca. dertig jaar beleefde het Babylonische koninkrijk, waarvan Lagaba deel uitmaakte, één van zijn hoogtepunten op het gebied van militaire macht en welvaart. De teksten uit Lagaba getuigen hiervan, ze laten een beeld zien van een bloeiende provincie stad dat zich bezig hield met landbouw, handel en scheepvaart.

Religie in Lagaba

De mensen uit Mesopotamië en dus ook Lagaba waren polytheïstisch, men geloofde in een groot aantal goden die onderling met elkaar verbon-

den waren. Het godenpantheon was gedurende de lange Mesopotamische geschiedenis opmerkelijk stabiel, er bestond een kern aan goden in het pantheon die nagenoeg altijd hetzelfde bleef. Men legde vaak naar gelang de politieke situatie of mode de nadruk op andere goden. Zo klom de stadsgod van Babylon, Marduk, op van obscure stadsgod tot redder van de godenwereld door Babylon's groeiende politieke macht. Het fenomeen stadsgod is een belangrijk aspect van de Mesopotamische religie: bijna elke stad of dorp had een eigen hoofdgod. Deze god paste weliswaar binnen het overkoepelende Mesopotamische pantheon maar werd in zijn 'eigen' plaats bijzonder vereerd. De stadsgod had zijn eigen tempel, die altijd groter was dan de tempels van andere goden. Veel lokale bewoners droegen ook persoonsnamen die waren samengesteld met de naam van de stadsgod, zo droegen veel Babyloniërs namen als Marduk-muballiṭ 'Marduk-is-degenedie-doet-leven' of Marduk-abi 'Marduk-is-mijn-vader'. Alle goden waren antropomorfisch, dat wil zeggen dat men ze zich voorstelde als menselijke figuren. De goden werden in hun tempels dus als standbeelden vereerd. De tempel werd beschouwd als het feitelijke huis van de godheid: hij of zij woonde er dus, at en dronk er en legde ook bezoeken af aan andere goden. Het waren de priesters die zorg droegen voor de rituele handelingen rond de godenmaaltijd, de aankleding van het godenbeeld etc. Vaak bezaten de tempels veel grond om inkomsten te genereren voor het onderhouden van de cultus en de priesters, hierdoor hadden veel priesters aanzienlijke macht, niet alleen spiritueel, maar dus ook wereldlijk.

Het is waarschijnlijk dat Ištar de stadsgodin van Lagaba was, hoewel de maangod Sin ook een goede kandidaat is. Ištar was de belangrijkste godin in het Mesopotamische pantheon. Ze wordt vaak omschreven als de godin van de oorlog en de liefde. Haar Sumerische naam was Inanna. Ištar had verschillende manifestaties, dat wil zeggen dat verschillende aspecten van haar goddelijkheid apart werden vereerd, zo werd Ištar vereenzelvigd met de planeet Venus. Er waren ook vele lokale manifestaties van Ištar, in Uruk was dat Ištar Urukitem, in Sippar was het Annunitum en in Lagaba werd Ištar ook wel Lagabitem genoemd: 'Zij-van-Lagaba'. Andere goden die in Lagaba werden vereerd waren Amurru (de vergoddelijking van de nomadische levensstijl), Zababa (de stadsgod van het naburige Kiš), Marduk (de stadsgod van Babylon), Nabium (god van de schrijfkunst, zoon van Marduk en stadsgod van Borsippa), Adad (god van de donder en het weer), Išar-kidišu en Šubula (beide goden van de onderwereld).

Een sleuteltekst in de De Liagre Böhl-collectie is LB 1090. Deze tekst vermeldt een groot aantal voorwerpen die hebben toebehoord aan het standbeeld van Ištar in Lagaba. Men moet zich voorstellen dat deze standbeelden gemaakt waren van hout en waren aangekleed met de mooiste

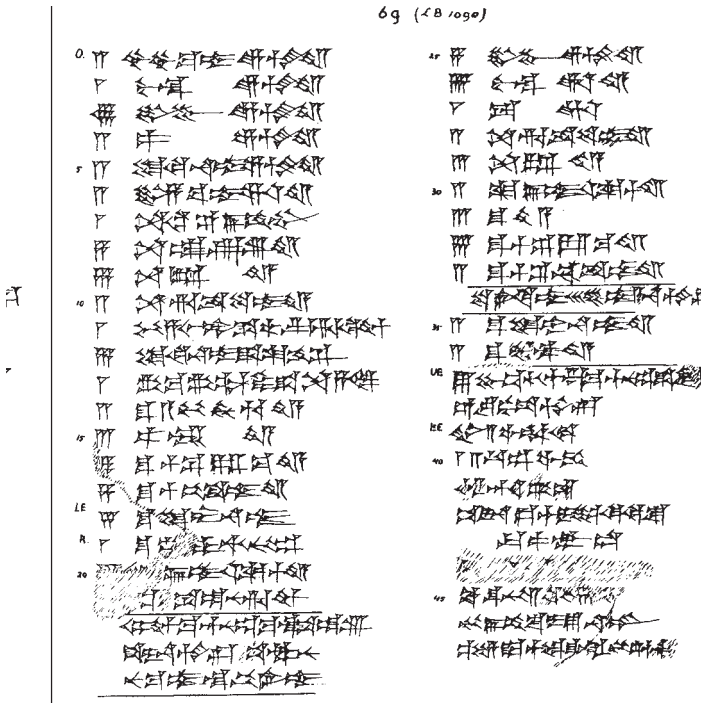
gewaden en versierd met de waardevolste sieraden. De Mesopotamiërs stelden zich voor dat via een speciaal ritueel het godenbeeld vervuld raakte van Ištar's aanwezigheid en zo tot leven kwam. Niet alle bezittingen van Ištar werden op het standbeeld aangebracht: als levende godin had ze verschillende outfits. LB 1090 is een inventaris van een deel van Ištar's bezittingen. De reden waarom deze lijst is gemaakt is niet helemaal duidelijk, maar de tekst maakt duidelijk dat deze spullen ter bewaring werden overgebracht naar de tempel van Išar-kidišu: hiervoor was het nodig om precies te weten welke spullen werden afgegeven. Hieronder volgt een vertaling van LB 1090, met een transcriptie van de originele spijkerschrifttekens. Het spijkerschrift is een syllabisch schrift, daarbij kan elk teken zowel een lettergreep als een heel woord aanduiden. Tekens die lettergrepen weer-geven zijn schuin afgedrukt, tekens die hele woorden voorstellen niet.

LB 1090 (Leemans 1952); afmetingen: 10,5 cm × 5,5 cm × 2,3 cm.

Vz.1	2 <i>kam-kam-ma-tum</i> kù.gi.hi.a	2 Gouden vingerringen
	1 gal ₄ .la kù.gi	1 gouden vagina
	19 <i>in-bu</i> kù.gi.hi.a	19 gouden vruchtvormige kralen
	2 gidri kù.gi.hi.a	2 gouden staven
5	2 <i>tu-di-na-tum</i> kù.gi.hi.a	2 gouden knevelpinnen
	2 <i>in-ša-ba-tum</i> kù.babbar.hi.a	2 zilveren oorkingen
	1 ^{na4} <i>qé-e sa-am-tim</i>	1 ketting van karneool
	4 ^{na4} <i>yi-ip-ru</i> .hi.a	4 kegels van edelsteen
	6 ^{na4} <i>kišib</i> .hi.a	6 rolzegels van edelsteen
10	2 ^{na4} <i>ri-it-te-tum</i> .hi.a	2 handen van edelsteen
	1 <i>gu-ha-aš-šum ša wu-ur-ri-qí-im</i>	1 ketting van een goudlegering
	6 <i>tu-di-na-tum ša zú</i> .am.si	6 knevelpinnen van ivoor
	1 <i>ga-ma-ga-al-lum ša</i> na ₄ .gug	1 werphout van carneool
	2 ^{túg} <i>a-gu-uh-hu</i> .hi.a	2 sjerpen
15	3 <i>gada</i> .mah.hi.a	3 kostbare linnen gewaden
	9 ^{túg} <i>bar</i> .si šid.ma.hi.a	9 hoofdbedekkingen van geweven stof
	4 ^{túg} <i>bar</i> .<si> <i>bi-it-tum</i> .hi.a	4 hoofdbedekkingen van wol
Rd.	5 ^{túg} <i>tu-uq-na-tum</i>	5 <i>tuqnu</i> -gewaden
Az.	1 ^{túg} <i>ta-ak-ti-mu-um</i>	1 cape
20	3 <i>ka-sa-tum</i> <i>zabar</i> .hi.a	3 bronzen drinkschalen
	[x] ^{urudu} <i>ša-at nu-ri-im</i>	[x] lampen
<hr/>		
	<i>mi-im-ma an-nu-um ma-la ša ša-aṭ-ru</i> <i>ša i-na</i> gi.pisan <i>ša-ak-nu</i> <i>nu-ma-tum la-bi-ir-tum</i>	dit alles, al wat staat opgeschreven dat in de rieten mand is geplaatst, zijn (voorwerpen van) de oude inventaris.
<hr/>		
25	4 <i>in-bu</i> kù.gi.hi.a	4 Gouden vruchtvormige kralen
	8 gal ₄ .la kù.babbar.hi.a	8 zilveren vagina's
	1 arhuš kù.babbar	1 zilveren baarmoeder

	2 ^{na4} ri-it-te-tum.hi.a	2 handen van edelsteen
	3 ^{na4} kišib.hi.a	3 rolzegels van edelsteen
30	2 ka-sa-tum zabar.hi.a	2 bronzen drinkschalen
	3 ^{túg} hi.a	3 gewaden
	7 ^{túg} bar.si šid.ma.hi.a	7 hoofdbedekkingen van geweven stof
	2 ^{túg} bar.si bi-it-tum.hi.a	2 hoofdbedekkingen van wol
<hr/>		
	te-er-di-tum eš-še-tum a-na gi.pisan	nieuwe toevoegingen aan de rieten mand,
35	2 ^{túg} tu-ug-na-tum.hi.a	2 tuqnu-gewaden
	2 ^{túg} sal.la.hi.a	2 lendedoeken,
<hr/>		
Rd.	lu-bu-uš-ti ^d inanna-ma an-nu-um ša-[ak-nu]	dit is de kleding van Ištar, dit is aangetrokken.
	e-zu-ub ša gi.pisan	Afgezien van datgene in de rieten mand.
Zk.	gir a-wi-il-iš ₈ -tár	Onder de verantwoording van Awil-Ištar,
40	¹ a-hu-um-wa-qar	Ahum-waqar,
	ù ^d utu-ga-mil	en Šamaš-gamil
	ša i-na é ^d i-šar-ki-di-šu	werd het in de tempel van Išar-kidišu
	ip-pa-aq-du	in bewaring gegeven
	x x x x x	onleesbare tekens
45	iti šu.numun.a ud.27.kam	Maand IV, dag 27.
	mu sa-am-sú-i-lu-na lugal	Het jaar : waarin Samsu-iluna, de koning,
	giš.gu.za bara ₂ ^d nin.gal.ra	een troon met baldakijn voor Ningal heeft
	mu.un.na.an.[dím]	vervaardigd (Jaar 21, ca. 1729 v.Chr.).

69 (LB 1090)

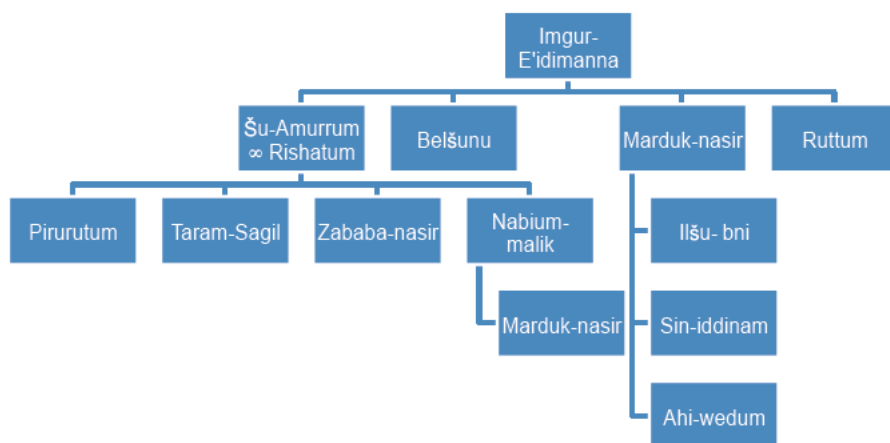
Afb. 2: Handkopie van LB 1090 door W.F. Leemans. TLB 1 69.

Uit deze tekst blijkt wel hoe ‘rijk’ Ištar van Lagaba was. Veel van de voorwerpen waren trouwens geschonken aan Ištar door haar aanbiddeers. Zo kon het gebeuren dat een vrouw een beeltenis van een vagina of een baarmoeder gaf aan Ištar om haar te vragen om vruchtbaarheid. Veel van de objecten uit LB 1090 komen ook voor in andere opsommingen van Ištar’s kleding en attributen, zoals de beroemde mythologische tekst ‘Ištar’s hellevaart’, waarin de godin een bezoek brengt aan haar zus Ereškigal in de onderwereld. Opvallend in deze inventaris is de afwezigheid van voorwerpen die te maken hebben met Ištar’s krijgshaftige aspecten, voorwerpen die te associëren zijn met vruchtbaarheid voeren de boventoon. Waarom deze spullen van Ištar in de tempel van Išar-kidišu werden bewaard is onduidelijk. Degene die de tekst als eerste publiceerde, W.F. Leemans, suggereerde dat deze god als vizier of begeleider van Ištar kon hebben gefunctioneerd.

Het archief van de familie Imgur-E’idimanna

Een aanzienlijk deel van de teksten afkomstig uit Lagaba behoort toe aan een familie waarvan Imgur-E’idimanna de stamvader was. Deze man komt echter niet voor als levend persoon in het archief, maar hij wordt stevast vermeldt als de vader van de echte hoofdpersonen in dit familiearchief: de broers Šu-Amurru, Belšunu, Marduk-nasir en hun zus Ruttum. Dit familiearchief is echter niet compleet, we hebben slechts een fractie van het aantal teksten dat ooit voor en door deze familie is gemaakt. Wat we hebben bestaat uit brieven, contracten (zoals leningen en koopcontracten) en administratieve documenten.

De broers hadden met elkaar een familiebedrijf dat zich bezig hield met onder andere handel, verbouwen van graan, telen van dadels en het brouwen van bier. Het bedrijf had vertegenwoordigers in Babylon, Kutha en het gebied van de Tigris. Het lijkt erop dat Šu-Amurru de oudste broer was, hij werd door familieleden, waaronder zijn broers, in brieven zelfs aangesproken als ‘vader’. Hij was derhalve de eindverantwoordelijke voor het wel en wee van het bedrijf. Šu-Amurru lijkt ook een belangrijke rol te hebben gehad in het ambtenarenapparaat van de Babylonische staat. Hij verbleef een groot deel van de tijd in Babylon.

Er waren twee mannen met de naam Marduk-nasir in de familie. Marduk-nasir, de broer van Šu-Amurru, was vooral actief in Lagaba, er zijn veel brieven bewaard gebleven die door hem zijn verstuurd. Uit de brieven blijkt dat hij actief was als *mušaddinum*: belastinginner (het Akkadisch kan letterlijk worden vertaald als: hij-die-doet-geven). Een belastinginner in het Babylonische koninkrijk functioneerde vaak als ‘onderaannemer’: de staat verkocht het recht tot belasting innen aan tussenpersonen. De belastinginner inde de daadwerkelijke belasting bij de belastingplichtigen en hield een deel hiervan in als zijn ‘loon’. De rest van de geïnde belasting werd ofwel direct aan het paleis in Babylon geleverd, of verkocht voor zilver, waarna het aan het paleis werd verstuurd. Enkele brieven vermelden dat Marduk-nasir als belastinginner soms zeer ruw te werk ging. Het behoeft geen uitleg dat zo’n ‘tollenaar’ niet geliefd was.

De derde broer, Belšunu, was niet alleen actief binnen het familiebedrijf, maar ook als lokale ambtenaar voor de Babylonische staat. In deze laatste functie verdeelde hij onder andere graanrantsoenen, hiervoor had hij zelfs twee verschillende rolzegels om documenten te ondertekenen: één voor familie-activiteiten en één voor staatsactiviteiten.

Twee van de vrouwen uit de familie, Ruttum en Pirurutum, waren *naditum*’s: ongetrouwde, celibataire vrouwen gewijd aan de zonnegod Šamaš en diens gemalin Aja. Ze leefden in de stad Sippar in een afgeschermd wijk. Veel vrouwen van welgestelde families werden tot *naditum* gewijd omdat ze als ongetrouwde vrouw een deel van het familie fortuin konden beheren: hun bezit werd vaak vererfd aan een jongere nicht in de familie, of viel terug aan hun broers.

Twee documenten geven ons een beeld van het wel en wee van de Imgur-E’idimanna familie: ten eerste de brief LB 1897 geschreven door Marduk-nasir aan zijn zus Ruttum. De brief is opvallend omdat het een ongebruikelijk emotionele toon heeft. De brief begint met een zakelijke mededeling over het opnieuw meten van een hoeveelheid gerst, maar in

het tweede deel windt Marduk-nasir zich op over het feit dat Ruttum een aantal dienaressen niet heeft gestuurd en hiermee een financieel verlies over zich afroept. De reden voor dit verlies kan zijn dat Ruttum voor de meisjes elke dag een bedrag moet betalen, of dat Marduk-nasir hen – of hun arbeid – wil verkopen.

LB 1897 (Frankena 1968:12-15); afmetingen: 5,5 cm × 4,0 cm × 1,5 cm.

Vz.1	<i>a-na ru-ut-tum qí-bí-ma um-ma ^damar.utu-na-ṣi-ir-ma ^dutu ù ^damar.utu da-ri-iš u₄-mi li-ba-al-li-tú-ki</i>	Spreek tot Ruttum, aldus (spreekt) Marduk-nasir Mogen Šamaš en Marduk jou voor eeuwig gezond houden!
5	<i>še-um ša ib-ba-šu i-na ^{gis}bán ^dutu ma-ah-ri-ki li-iš-ta-an-ni-ma li-ik-ka-ni-ik aš-šum ¹ba-ba-tim ù ^{šú}ha-ra-ti-ša ta-ri(sic)-di-im</i>	Het gerst dat er is gekomen (gemeten) in Šamaš' maatbeker moet in jouw bijzijn opnieuw worden gemeten en verzegeld. Wat betreft het sturen van Babatum en haar dienaressen:
10	<i>ki-ma iš-ti-iš-šu e-eš-ri-šu aš-tap-pa-ra-ak-k[i-i]m ú-ul ta-pu-l[i-i]n-[n]l</i>	in plaats van één keer, heb ik jou wel tien keer herhaaldelijk geschreven! (Maar) jij hebt me niet geantwoord!
Az.	<i>i-bi-is-sà-ki tu-ub-ta-i-li ap-pu-na-ma i-bi-is-sà-am</i>	Jij maakt jouw financiële verlies steeds groot, bovendien zoek jij constant
15	<i>ša-ni-a-am ta-as-sà-na-hu-ri ¹ba-ba-tim(sic) ^{1d}la-ga-bi-tum-ba-la-su ù a-bi-li-ib-lu-uṭ tú-ur-di-ši-na-a-ti-ma lu-ud-di-iš</i>	een ander financieel verlies! Babatum, Lagabitu-balassu en Abi-liblut stuur ze en ik zal bereid zijn opnieuw (met jou) te beginnen.
20	<i>a-wa-tu-ia ma-ti i-in-ki i-ma-ha-ra i-na la mi-ta-gu-ri-ia [i-bi-i]s-sà-am tu-ub-ta-na-ha-li ša a-qá-ab-bu-ki-im</i>	Wanneer zullen mijn woorden voor jou aanvaardbaar zijn? Door niet met mij in te stemmen maak jij steeds jouw financiële verlies groot! Hetgeen ik jou zeg,
25	<i>mu-ug-ri-in-ni-ma</i>	neem dat van mij aan zodat
Zk.	<i>a-wa-tum la ih-ha-aṭ-ṭi-a šum-ma ha-ṭi-tam e-ep-pu-uš la ta-ma-ga-ri-«ni»-in-ni</i>	de zaak niet verloren gaat! (Pas) als ik een nalatige fout maak mag jij het niet met mij eens zijn.

15 LB 1897

V. 1 𐎠𐎵 𐎠𐎵 𐎠𐎵 𐎠𐎵 𐎠𐎵 𐎠𐎵 𐎠𐎵 𐎠𐎵 𐎠𐎵 𐎠𐎵
 𐎠𐎵 𐎠𐎵 𐎠𐎵 𐎠𐎵 𐎠𐎵 𐎠𐎵 𐎠𐎵 𐎠𐎵 𐎠𐎵 𐎠𐎵
 𐎠𐎵 𐎠𐎵 𐎠𐎵 𐎠𐎵 𐎠𐎵 𐎠𐎵 𐎠𐎵 𐎠𐎵 𐎠𐎵 𐎠𐎵
 𐎠𐎵 𐎠𐎵 𐎠𐎵 𐎠𐎵 𐎠𐎵 𐎠𐎵 𐎠𐎵 𐎠𐎵 𐎠𐎵 𐎠𐎵

5 𐎠𐎵 𐎠𐎵 𐎠𐎵 𐎠𐎵 𐎠𐎵 𐎠𐎵 𐎠𐎵 𐎠𐎵 𐎠𐎵 𐎠𐎵
 𐎠𐎵 𐎠𐎵 𐎠𐎵 𐎠𐎵 𐎠𐎵 𐎠𐎵 𐎠𐎵 𐎠𐎵 𐎠𐎵 𐎠𐎵
 𐎠𐎵 𐎠𐎵 𐎠𐎵 𐎠𐎵 𐎠𐎵 𐎠𐎵 𐎠𐎵 𐎠𐎵 𐎠𐎵 𐎠𐎵
 𐎠𐎵 𐎠𐎵 𐎠𐎵 𐎠𐎵 𐎠𐎵 𐎠𐎵 𐎠𐎵 𐎠𐎵 𐎠𐎵 𐎠𐎵
 𐎠𐎵 𐎠𐎵 𐎠𐎵 𐎠𐎵 𐎠𐎵 𐎠𐎵 𐎠𐎵 𐎠𐎵 𐎠𐎵 𐎠𐎵

10 𐎠𐎵 𐎠𐎵 𐎠𐎵 𐎠𐎵 𐎠𐎵 𐎠𐎵 𐎠𐎵 𐎠𐎵 𐎠𐎵 𐎠𐎵
 R. 𐎠𐎵 𐎠𐎵 𐎠𐎵 𐎠𐎵 𐎠𐎵 𐎠𐎵 𐎠𐎵 𐎠𐎵 𐎠𐎵 𐎠𐎵
 𐎠𐎵 𐎠𐎵 𐎠𐎵 𐎠𐎵 𐎠𐎵 𐎠𐎵 𐎠𐎵 𐎠𐎵 𐎠𐎵 𐎠𐎵
 𐎠𐎵 𐎠𐎵 𐎠𐎵 𐎠𐎵 𐎠𐎵 𐎠𐎵 𐎠𐎵 𐎠𐎵 𐎠𐎵 𐎠𐎵

15 𐎠𐎵 𐎠𐎵 𐎠𐎵 𐎠𐎵 𐎠𐎵 𐎠𐎵 𐎠𐎵 𐎠𐎵 𐎠𐎵 𐎠𐎵
 𐎠𐎵 𐎠𐎵 𐎠𐎵 𐎠𐎵 𐎠𐎵 𐎠𐎵 𐎠𐎵 𐎠𐎵 𐎠𐎵 𐎠𐎵
 𐎠𐎵 𐎠𐎵 𐎠𐎵 𐎠𐎵 𐎠𐎵 𐎠𐎵 𐎠𐎵 𐎠𐎵 𐎠𐎵 𐎠𐎵
 𐎠𐎵 𐎠𐎵 𐎠𐎵 𐎠𐎵 𐎠𐎵 𐎠𐎵 𐎠𐎵 𐎠𐎵 𐎠𐎵 𐎠𐎵

20 𐎠𐎵 𐎠𐎵 𐎠𐎵 𐎠𐎵 𐎠𐎵 𐎠𐎵 𐎠𐎵 𐎠𐎵 𐎠𐎵 𐎠𐎵
 𐎠𐎵 𐎠𐎵 𐎠𐎵 𐎠𐎵 𐎠𐎵 𐎠𐎵 𐎠𐎵 𐎠𐎵 𐎠𐎵 𐎠𐎵
 𐎠𐎵 𐎠𐎵 𐎠𐎵 𐎠𐎵 𐎠𐎵 𐎠𐎵 𐎠𐎵 𐎠𐎵 𐎠𐎵 𐎠𐎵
 𐎠𐎵 𐎠𐎵 𐎠𐎵 𐎠𐎵 𐎠𐎵 𐎠𐎵 𐎠𐎵 𐎠𐎵 𐎠𐎵 𐎠𐎵

25 𐎠𐎵 𐎠𐎵 𐎠𐎵 𐎠𐎵 𐎠𐎵 𐎠𐎵 𐎠𐎵 𐎠𐎵 𐎠𐎵 𐎠𐎵
 LR. 𐎠𐎵 𐎠𐎵 𐎠𐎵 𐎠𐎵 𐎠𐎵 𐎠𐎵 𐎠𐎵 𐎠𐎵 𐎠𐎵 𐎠𐎵
 𐎠𐎵 𐎠𐎵 𐎠𐎵 𐎠𐎵 𐎠𐎵 𐎠𐎵 𐎠𐎵 𐎠𐎵 𐎠𐎵 𐎠𐎵
 𐎠𐎵 𐎠𐎵 𐎠𐎵 𐎠𐎵 𐎠𐎵 𐎠𐎵 𐎠𐎵 𐎠𐎵 𐎠𐎵 𐎠𐎵

Afb. 3: LB 1897. Foto en handkopie door W.F. Leemans. TLB 1 15.

Ten tweede het contract LB 1063, waarin de opbrengst van een dadelboomgaard wordt vastgelegd. De dadel-teler Sin-magir moet aan de hand van een schatting van de oogst van onrijpe dadels een hoeveelheid zongedroogde dadels afleveren aan Marduk-nasir. Hierbij moet een derde van de dadels van de beste kwaliteit zijn. Sin-magir moet de dadels afmeten in een specifieke maatbeker van 30 liter

LB 1063 (Leemans 1960:10-12); afmetingen: 8,0 cm × 4,5 cm × 2,0 cm.

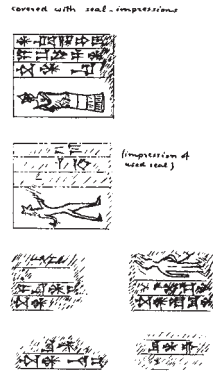
Vz.1 10.1.4.0 gur zú.lum
 ša 15.2.3.0 gur u₄.hi.in
 šu-ku-un-ne^{gis}kiri₆ gišimmar¹

 ša^damar.utu-na-ši-ir
 5 dumu im-gur-é.idim.an.na
 ša a-na^den.zu-ma-gir
 iš-ša-ak-nu
 ki-ma ša-ak-ki-in ma-tim
 ši-it-ti gur-nu-um
 10 ša-lu-uš-tam sig₅
 ù 1 gur 3 b_{án} še-er-ku
 Rd. nam-ha-ar-tam
 i-na^{gis}š^ás «ti»
 Az. ì.ág.e
 15 igi^dna-bi-um-ma-lik dumu šu-^dmar.tu
 igi lú-^dnin.si₄.an.na
 igi 30-[i]-^rmi-it-ti^r
 igi 30-[a-hi]-^ri-din-nam^r
 igi^dna-bi-um-mu-tap-li
 20 iti kin^dinanna ud.10.kam
 mu sa-am-su-i-lu-na lugal.e
 á.ág.gá^den.lil.lá.ka

3100 liter (gedroogde) dadels
 (te verkrijgen) uit 4650 liter onrijpe dadels.
 De schatting van de (opbrengst) van de
 dadelboomgaard
 van Marduk-nasir,
 zoon van Imgur-E'idimanna,
 dat aan Sin-magir
 is opgelegd.
 Zoals andere dadel-telers van het land:
 twee derde van normale kwaliteit,
 een derde eerste kwaliteit
 en 330 liter gedroogde dadels nog aan de tak,
 voor de ontvangst (van de gedroogde dadels)
 zal hij ze in de maatbeker van 30 liter
 afwegen.
 Voor Nabium-malik, zoon van Sju-Amurrium,
 voor Lu-Ninsianna,
 voor Sin-imitti,
 voor Sin-aham-iddinam,
 voor Nabium-mutapli (dit zijn de getuigen).
 Maand VI, dag 10.
 Het jaar : waarin Samsu-iluna, de koning,
 op het bevel van Enlil...(Jaar 28, ca. 1722 v.Chr.).

71 (LB 1063)

Handwritten cuneiform transcription of the tablet's text, organized into columns and rows, with some lines marked with numbers 0, 4, 1E, R, 7, and 20.

Afb. 4: LB 1063. Foto en handkopie door W.F. Leemans. TLB 1 71.

Op het tablet LB 1063 zijn ook enkele rolzegel impressies te vinden. Rolzegels fungeerden hier simpel gezegd als ‘handtekening’ op een contract. Meestal rolde degene die een verplichting aanging (een lening, verkoop etc.) zijn zegel op het tablet: in dit geval zou dat Sin-magir moeten zijn, maar die heeft voor zover we kunnen zien niet gezegeld. De mensen die wel hun rolzegel hebben gebruikt zijn de getuigen Sin-aham-iddinam, Sin-imitti en Nabium-malik. Ook het zegel van een Nanna-mansi, die niet in de tekst voorkomt, is afgerold: het kan zijn dat iemand anders (bijv. Sin-magir) het heeft benut.

De bovenstaande drie teksten geven hopelijk een klein inkijkje in het leven in Lagaba bijna 4000 jaar geleden. Vaak is het moeilijk om ons te verplaatsen in een andere tijd en een andere cultuur. Daar komt nog bij dat veel teksten uit de Oudheid zijn geschreven volgens bepaalde redactie regels, waardoor de antieke teksten vaak droog en gestandaardiseerd overkomen. Juist daarom is het zo leuk om zo’n woedende brief als LB 1897 te lezen, waardoor de mensen soms heel dichtbij ons kunnen komen, helemaal wanneer we de vingerafdrukken van deze mensen soms perfect bewaard op de kleitabletten kunnen zien.

Literatuur

- Frankena, R., 1968: *Altbabylonische Briefe Heft III, Briefe aus der Leidener Sammlung*, Leiden.
- Frankena, R., 1973: ‘Einige Bemerkungen zu den Hauptpersonen der Lagaba Tafeln’ in Kampman, A.A. et al *Symbolae biblicae et mesopotamicae Francisco Mario Theodoro de Liagre Böhl deductae*, Leiden, p. 149-160.
- Frankena, R., 1978: *Kommentar zu den altbabylonischen Briefen aus Lagaba und anderen Orten, Studia ad tabulas cuneiforms collectas a F.M. Th. De Liagre Böhl Pertinentia IV*, Leiden.
- Leemans, W.F., 1952: *Ishtar of Lagaba and her Dress, Studia ad tabulas cuneiforms collectas a F.M. Th. De Liagre Böhl Pertinentia I(1)*, Leiden.
- Leemans, W.F., 1960: *Legal and Administrative Documents of the Time of Hammurabi and Samsu-iluna (mainly from Lagaba), Studia ad tabulas cuneiforms collectas a F.M. Th. De Liagre Böhl Pertinentia I(3)*, Leiden.
- Leemans, W.F., 1980-1983: ‘Lagaba’, in *Reallexikon der Assyriologie* 7, Berlin, New York.
- Tammuz, O., 1993: *Archives from Lagaba*, unpublished Ph.D. thesis, Yale University.
- Tammuz, O., 1996a: ‘The Location of Lagaba’, in *Revue d’Assyriologie* 90, p. 19-25.
- Tammuz, O., 1996b: ‘Two Small Archives from Lagaba’, in *Revue d’Assyriologie*, p. 121-133.

VITRINE 6:

1. Kleitablet met een inventaris van het bezit van (de tempel van) Ishtar te Lagaba. Lagaba (Irak), 1792-1712 v.Chr., klei, LB 1090.
2. Terracotta figurine van een vrouw liggend op een bed. Irak, 3de-2de millennium v.Chr., klei, NINO LB 1486.
3. Fragmenten van figurines. Irak, vroege 2de millennium v.Chr., klei, LB 1435 en LB 1438.
4. Kleitablet met brief van Marduk-nasir aan zijn zus Ruttum waarin hij klaagt over de financiële risico's die zij neemt. Onderdeel van een familiearchief met kleitabletten uit Lagaba. Lagaba (Irak), 2000-1600 v.Chr., klei, LB 1897.
5. Kleitablet met contract met de opbrengst van van Marduk-nasirs dadelboomgaard. Onderdeel van een familiearchief met kleitabletten uit Lagaba. Lagaba (Irak), 2000-1600 v.Chr., klei, LB 1063.
6. Verschillende kleitabletten van het familiearchief uit Lagaba. Lagaba (Irak), 2000-1600 v.Chr., klei, LB 1671, LB 1855, LB 1862, LB 1880, LB 1881, LB 1888, LB 1890, LB 1892, LB 1897, LB 1898 en LB 1899.

WETENSCHAPPEN IN BABYLONIË

THEO KRISPIJN, MARTEN STOL

Wetenschap kan niet zonder schrijfkunst. Daarom is de wetenschap over alles wat met schrijven te maken heeft, de ‘taalkunde’, de oudste ‘wetenschap’ van Mesopotamië. Al omstreeks 3200 v. Chr. vinden we in Uruk de eerste teken- en woordenlijsten. Schrijven was in die periode vooral hulpmiddel bij de administratie van tempels en paleizen.

Op school

De oudste wetenschappelijke teksten hebben hun plaats binnen het onderwijs. Om ervoor te zorgen dat iedereen op dezelfde wijze woordtekens schreef, bijvoorbeeld het woord ‘varken’, oefenden leerlingen eerst in het natekenen van tekens, in dit geval het pictogram voor het woord ‘varken’. Iedereen moest dat op dezelfde wijze doen, anders begreep men elkaar niet. In de woordenlijsten vonden de leerlingen de belangrijkste woorden en namen, die ze nodig hadden voor hun latere dagelijks werk als beroepsschrijver. Leraren gingen in hun onderwijs zelfs zover dat zij theoretische tekens ontwikkelden om de jonge schrijversleerling in alle opzichten voor te bereiden op nieuwe situaties in geval van nieuwe woorden en uitdrukkingen.

In de woordenlijst met vaatwerk (‘Vessels’) vinden we regelmatig het pictogram voor kruik met daarin getekend het product dat de kruik bevat. Sommige van de in de kruik getekende producten komen alleen voor in de woordenlijst en niet in administratieve documenten. We hebben in die gevallen dus hoogst waarschijnlijk te maken met theoretische tekens.

In Uruk in Zuid-Mesopotamië ontstond omstreeks 3000 v. Chr. een aantal schoolboeken, die ongeveer 1200 jaar in gebruik gebleven zijn. We vinden ze zelfs in de buitengewesten van Mesopotamië, zoals de steden Ebla in Syrië en Susa in Iran.

Rond 1800 v. Chr. raakten deze schoolboeken van Uruk in onbruik. Zij waren veel te moeilijk voor die tijd met hun langzamerhand onbegrijpelijke spellingen en woorden. Het was hoog tijd voor een nieuw schoolsysteem. Een aantal leraren in de stad Nippur ontwikkelde een heel nieuwe reeks schoolboeken, die meer pasten bij de praktijk van het schrijven van die tijd. Die schoolboeken raakten al snel ook populair in andere Babylonische steden, al maakten locale docenten soms ook hun eigen schoolboekjes, geïnspireerd door die van Nippur.

Omstreeks 1650 v. Chr. speelde de stad Sippar een belangrijke rol als basis van Mesopotamische taalgeleerdheid. Het in Sippar aangepaste schoolsysteem van Nippur werd een exportproduct naar de belangrijke centra van die tijd ($\pm$ 1200 v. Chr.), zoals Ugarit, Hattuša (Boğazköy) en Achet-aton (Amarna). In die plaatsen zien we vooral tweetalige lijsten, d.w.z. Sumerische woorden met een Akkadische vertaling. Omdat de leraar als geheugensteun ook de vertaling in zijn eigen taal paraat wilde hebben, zijn sommige exemplaren van de woordenlijsten voorzien van een Ugaritische, Hurritische, of Hettitische vertaling.

Uiteindelijk vinden we sterk uitgewerkte versies van de schoolboeken in de belangrijke bibliotheken van Niniveh en Uruk in het eerste millennium v. Chr. In de loop van de tijd kreeg men verder de behoefte om de mondelinge toelichting vast te leggen, die de docent bij het leren van de woordenlijsten gaf. In de late commentaren is veel van deze mondelinge uitleg terecht gekomen. De commentaren geven ons een kijkje in de schoolwereld, hoe de leraar met ezelsbruggetjes en associatieve citaten zijn leerlingen de moeilijke materie trachtte bij te brengen. Het schoolsysteem van Nippur heeft het uitgehouden tot na het begin van onze jaartelling. Er zijn zelfs met Griekse letters geschreven Sumerisch-Akkadische woordenlijsten uit dat schoolsysteem gevonden die dateren uit de derde eeuw na Chr.

Er zijn ook heel veel ronde tabletten van leerlingen uit de Oudbabilonische periode opgegraven. Op die tabletten schrijft de leraar aan de voorkant de opgave. De leerling neemt die goed op in zijn geheugen en schrijft aan de achterkant de opgave uit het hoofd na. Vaak namen de leerlingen hun oefentabletten mee naar huis om aan hun vader te laten zien en voor te lezen; vandaar de ronde handzame vorm, die we ook kennen van notities van veldmaten die landmeters en belastingambtenaren buiten op het veld hanteerden.

LB 3510. Tablet met 33 regels van het vroeg-dynastieke schoolboek met beroepen en functies uit de Sargonische Periode $\pm$ 2300 v. Chr. (?). Maten: 14 × 10 cm.

Dit weinig nauwkeurig geschreven uittreksel van een groter tablet maakt de indruk een oefentablet te zijn. Veel tekens van dit oudste schoolboek uit Mesopotamië kunnen we nog niet vertalen, omdat ze vaak tot een andere schrijftraditie behoren. Die andere schrijftraditie doet denken aan de alternatieve schrijftraditie van literaire teksten uit de ruïneheuvels Fara (Šuruppak) en Abu Šālābīkh van $\pm$ 2600 v. Chr. Men verving daarin gewone tekens door andere tekens. Men schreef bijvoorbeeld de naam van

Afb. 1: LB 3510. Foto RMO.

de god Enlil niet met de gewone tekens *AN-EN-LIL*₂, maar met de alternatieve tekens *UD-GAL-NUN*.

Het schoolboek begint met de opsomming van de hoogste ambtenaren, geschreven met woordtekens: *NAM*₂+*EŠDA* = hoge ambtenaar+knots = ‘militaire leider, koning’, *NAM*₂+*TUKU* = hoge ambtenaar+beurs/bezitten = ‘thesaurier’ (?) en *NAM*₂+*DI* = hoge ambtenaar+gelijke kommetjes/gelijkheid = ‘hoogste rechter’ (?). Naast het teken *NAM*₂ ‘hoge ambtenaar’ treffen we ook veel de tekens *GAL* = ‘groot, leider’ en *SAGĀ* ‘administrateur’ aan.

Voorlopers van dit schoolboek zijn al aangetroffen bij de oudste kleitabletten uit Uruk van ± 3200 v. Chr, maar vanaf ± 3000 v. Chr. heeft het een vaste ‘gecanoniseerde’ vorm gekregen. Dit schoolboek was zo populair dat leerlingen aan de hand van de tekens uit deze lijst leerden te schrijven in de stad Ebla in Syrië (± 2400 v. Chr.).

Literatuur: Vermeld als ‘LB 942’ in R. D. Biggs, *Inscriptions from Tell Abū Šalābīkh* (OIP 99), Chicago (1974), 79; M. Civil, *Materialien zum sumerischen Lexikon (MSL) XII: The series ‘lú= ša’ and related texts*, Roma (1969), 4-12; R. K. Englund, “Texts from the Late Uruk Period”, in P. Attinger - M. Wäfler, *Mesopotamien* (OBO 160/1), Freiburg (1998) 90-106; G. Pettinato, *Testi lessicali monolingui della biblioteca L. 2769*, (MEE 3), Neapoli (1981), 3-25, 187-205.

LB 852 (= Peiser 269). Commentaar op het grote Sumerisch-Akkadische woordenboek *a-A-nâqu* ‘huilen’ (A II/1). Laat-Babylonisch 4-3^e eeuw v. Chr. Maten: 8,5 × 5,5 cm.

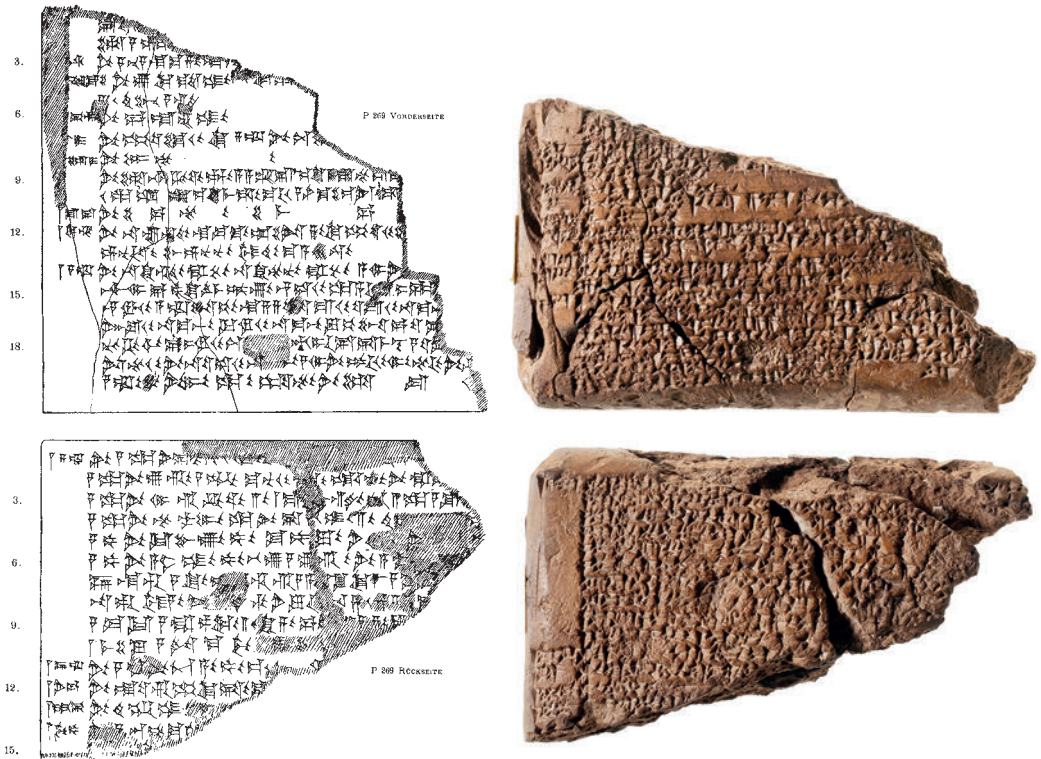
Dit in minuscuul schrift geschreven fragment geeft een toelichting op de vertaling van Sumerische woordtekens van het grote schoolboek *a-A-nâqu*, ontstaan in de Oudbabylonische periode in Nippur. Met dit hulpmiddel leerden de leerlingen de uitspraak van Sumerische woord- en klanktekens. Ieder lemma van de standaard-versie begint met het cijfer 1, daarna wordt de uitspraak van het woordteken gegeven en tenslotte het teken zelf. De leraren hadden een uitgebreidere versie met een vertaling in het Akkadisch achter het teken. Eigenlijk kunnen we de vertalingen al beschouwen als een rudimentaire vorm van commentaar. Dit schoolboek dijde in de loop van de tijd enorm uit tot het handboek *a-A-nâqu*, waarin per Sumerisch woordteken vaak meerdere vertalingen werden geven. Op *a-A-nâqu* werden weer commentaren gemaakt, waarin men de verschillende vertalingen op een associatieve manier met elkaar verbond. De geleerde schrijvers verwerkten al hun kennis in dit soort commentaren. Soms citeerden ze hele zinnen uit handboeken over voortekens, tempelliederen, of mythen. Ook haalden ze tekens of tekengroepen uit elkaar, die uit meer tekens waren samengesteld en gaven ze voor ieder teken een aparte vertaling.

Er zijn twee types commentaren bekend. Type 1 werkt met extra kolommen die aan de kolommen van de standaardversie zijn toegevoegd. Type 2 werkt met inspringen: het cijfer 1, de aanduiding van de uitspraak, en het teken zelf staan helemaal links en daarachter staan de vertalingen en andere verklaringen van de Sumerische woorden, soms over verschillende inspringen regels verspreid. LB 852 is een commentaar van het type 2.

Voorbeeld:

regel 3: 1 (nieuw lemma), *ru-u* (uitspraak), *KAK* (teken, dat dus ook /roe/ gelezen kan worden in het Sumerisch), *šābaṭ ša labaṣ(a)* ‘het aantasten van de Labaṣ-ziekte-demon’ (Akkadische vertaling)

regel 9-10: 1 (nieuw lemma), *li-id* (uitspraak), *NI* (teken, dat dus ook /lid/ gelezen kan worden in het Sumerisch), *litiktu* ‘maatbeker’ (Akkadische vertaling), *maššû* ‘emmer’ (alternatieve Akkadische vertaling geassocieerd met maatbeker), *a-a^den-líl-lá^{ḡis}lidda₂ mu-un-de_o umun-ka-naḡ-ḡá^{ḡis}lidda₂* “Vader Enlil heeft de maatbeker gebracht, de heer van het land heeft de maatbeker (gebracht)” (citaat uit een Sumerisch tempellied), *maššû ša qaqqad šamaššammī ana da-[ ]* ‘emmer op het hoofd om sesam te ...’ (nadere verklaring van *maššû* ‘emmer’).

Afb. 2: Kopie LB 852: Weidner, RA 11 (1914), p. 124. Foto RMO.

Literatuur: Kopie: E.F. Weidner, “Zwei neue Vokabulare”, *Revue d’Assyriologie* 11 (1914), 124; E. Frahm, *Babylonian and Assyrian Text Commentaries. Origins of Interpretation*, Münster (2011), 242-256; M. Civil (ed.), *Materialien zum sumerischen Lexikon (MSL) XIV: Ea A= nâqu, Aa A= nâqu, with their forerunners and related texts*, Roma (1979), 268-270.

LB 997. Schooltablet, Oudbabilonisch, ± 1750 v. Chr. Diameter: 6,5 cm.

De leraar heeft aan de voorkant gewichten geschreven: 11 mine (= 5 ½ kg) zilver, 12 mine zilver, 13 mine zilver. De leerling heeft het aan de achterkant nageschreven.

Afb. 3: LB 997.

LB 999. Schooltablet Oudbabylonisch $\pm$ 1750 v. Chr. Diameter: 8,3 cm.

Hier heeft de leraar aan de voorkant oppervlaktematen geschreven: 7.0.0 *eg* (= $\pm$ 45,5 ha), 8.0.0 *eg*, 9.0.0 *eg* (bouwland). Ook hier heeft de leerling het aan de achterkant nageschreven.

Literatuur: Th. J. H. Krispijn, “Naar school in het oude Mesopotamië”, *Phoenix* 38 (1992), 21-33. N. Veldhuis, *Elementary Education at Nippur. The List of Trees and Wooden Objects*, Groningen (1997), 38-39.

Afb. 4: LB 999.

Wetenschap volgens de Babyloniërs

Voor Babylonisch gevoel was de belangrijkste taak van de wetenschap niet de taalkunde, maar het voorspellen van de toekomst. Als komend onheil werd voorzien, moest dat omgebogen worden met hulp van de goden. De belangrijkste techniek was de leverschouw. De ingewanden van een jong schaap werden geïnspecteerd op onregelmatigheden en handboeken gaven hun betekenis voor de mens aan. In latere tijd wilde men de verschijnselen op de lever in direct verband brengen met de planeten en dat werd gezien als een stap vooruit. Alles kwam zo immers in één verband te staan. Natuurlijk sluit dit aan bij de groeiende kracht van de astrologie – waarschijnlijk omdat de rekenende astronomie betrouwbare voorspellingen kon doen, zoals maansverduideeringen. Maar ook gebeurtenissen die ons ‘zomaar’ overkomen hadden betekenis, zoals misgeboorten of ongewone voorvallen in het dagelijks leven.

Daarnaast bestonden de toegepaste wiskunde en astronomie – in ons oog echte wetenschappen.

Leverschouw

RMO A 1932/7, 130. Terracotta met de ingewanden van een schaap.
Maten: rond; 10,5 cm diameter.

In de leverschouw werden de ingewanden van een jong schaap geïnspecteerd op abnormaliteiten. Als laatste kwamen de darmen aan de beurt. Ze werden plat op de grond neergelegd in cirkels. Men ziet dan een even aantal windingen, meestal twaalf. Een oneven getal wijst voor ons op een schapenziekte; voor de Babyloniërs betekende het onheil. Het is mogelijk dat dit object, met het juiste aantal twaalf, geluk moest brengen.

Afb. 5: RMO A 1932/7, 130. Foto RMO.

Literatuur: F. M. Th. Böhl, *Analecta Orientalia* 12 (1935) 18; R. K. G.

Temple, “An anatomical verification of the reading of a term in extispicy”, *Journal of Cuneiform Studies* 34 (1982) 19-27; A. R. George, “Divinatory models and related objects”, *Cornell University Studies in Assyriology and Sumerology* 18 (2013) 273-275.

Ongewone gebeurtenissen

Alles wat een Babyloniër tegenkwam of meemaakte had voorspellende betekenis. Bij ons leeft dit geloof alleen voort in de gedachte dat een zwarte kat die je pad kruist onheil voorspelt – bijgeloof, zeggen wij. Het was een echt geloof dat achter alles de wil der goden zag; die gaven tekens, signalen, met name in ongewone gebeurtenissen. De Babylonische wetenschap was ervoor om die tekens te duiden. Het handboek over ongewone en andere gebeurtenissen telde 107 hoofdstukken, elk op een kleitablet. Het droeg als naam zijn eerste regel, “Wanneer een stad op een hoogte gelegen is”, afgekort als *Šumma ālu*. Het laatste hoofdstuk gaat over toestanden in het echtelijke bed. In de Leidse collectie bevinden zich twee kleitabletten uit dit handboek. Het ene gaat over het gedrag van een gekko in een woonhuis, het tweede over het graven van een bron in je huis.

LB 1322. Fragment van een kleitablet met het *handboek Šumma ālu*: een gekko (*pizallūru*) in huis. Nieuwassyrisch, ca. 650 v.Chr. Maten: 11 × 9 cm.

Dit is een fragment van hoofdstuk XXXIII van het handboek, maar er zijn beter bewaarde kleitabletten met dit hoofdstuk en zo kunnen we bijna de hele tekst reconstrueren. Vertaling van regels 31-49:

Wanneer de gekko wit is en in [het huis een man rondloopt], dan zal de eigenaar van dat huis zich niet wel bevinden.

Wanneer de gekko rood is en in het huis een man [rondloopt], dan zal de eigenaar van dat huis steeds bezit verwerven.

Wanneer de gekko bont gekleurd is en in het huis een man [rondloopt], dan zal de vrouw van de eigenaar van dat huis sterven.

Wanneer de gekko geel-groen is en in het huis een man [rondloopt], dan bestaat er geen zekerheid voor de eigenaar van dat huis.

Wanneer de gekko tussen het vaatwerk [rondloopt], dan zal het bezit van de eigenaar van dat huis opraken.

Wanneer de gekko bovenop een zwangere vrouw [rondloopt], dan zal haar ongeborene mannelijk zijn.

Wanneer een gekko bovenop een niet-zwangere vrouw klimt, dan zal die vrouw zwanger worden, baren en gelukkig zijn.

Afb. 6: LB 1322.

Wanneer een gekko bovenop een vrouw [klimt], dan zal die vrouw een goede naam hebben

Wanneer een gekko bovenop een man [klimt]: voor die man welbevinden; verheugende berichten zullen hem bereiken.

Van 40-47 is de helft is weggebroken; niet vertaald.

[Wanneer een gekko voor] een man neervalt, dan zal zijn tegenstander de overhand over hem hebben. Variant: hij zal de overhand over zijn tegenstander hebben.

Wanneer een gekko achter een man neervalt, dan zal de gevangenis hem grijpen.

Wanneer een gekko rechts van een man neervalt, dan zal die man geluk zien.

Wanneer een gekko links van een man neervalt, dan zal iemand die ver van hem afstaat tot die man nabij komen.

Literatuur: R. Borger, *BiOr* 11 (1954) 88-89; S. M. Freedman, *If a city is set on a height II* (2006) 202, *Šumma ālu XXXIII*, ms. D.

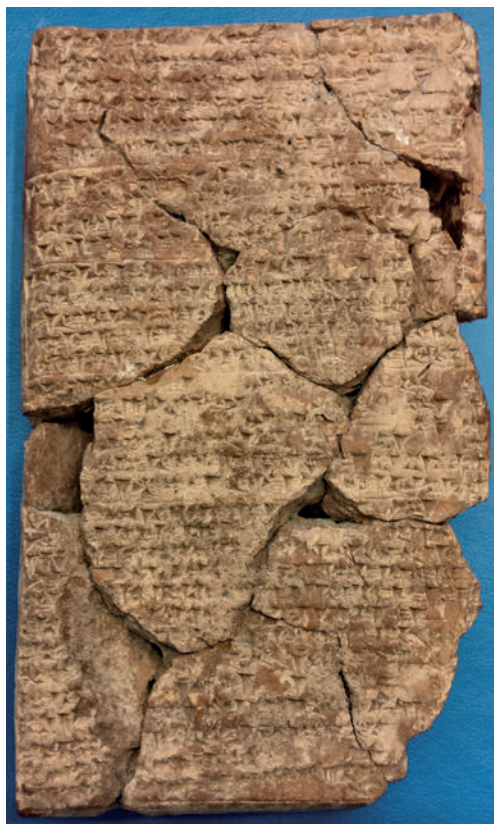
LB 2544. Kleitablet met het handboek *Šumma ālu*: het graven van een bron. Nieuwassyrisch, ca. 650 v.Chr. Maten: 14,5 × 8,5 cm.

Het graven van een bron in huis was niet eenvoudig, alleen al omdat het bekleden van de put met bakstenen nodig was. Maar ook was men bang om de goden van de onderwereld te verstoren met dat gegraveerd in hun gebied. Toch moest men ‘de wateren onder de aarde’ bereiken – zoals het in de Bijbel heet. In het handboek staat dan ook de voorspelling “Wanneer een man een bron wil openen, dan zal of wel de hand van een god, of wel de hand van een koning hem treffen”, en dat is niet gunstig.

Met deze regel begint het tentoongestelde kleitablet. Iets verderop staat wat de bouwer moet doen om onheil voor te zijn:

“Wanneer een man in zijn huis een put wil openen, dan wel geopend heeft: opdat onheil hem niet zal treffen, moet hij dit doen. Zodra de put gegraven is en het (grond)water erin valt, voordat de baksteenvorm is neergelegd en de baksteen is gemodelleerd, moet je lazuursteen, ijzer, riet, biezen, lupine, een kluit van de akker, poeder van hertshoorn, gele oker voor hun ... in een reine linnen doek samenbinden en een bezwering uitspreken, aldus:” Dan volgt er een bezwering in het Sumerisch, een toen al uitgestorven taal, het ‘Latijn’ van die tijd.

Een ander ritueel schrijft voor wat een man moet doen om onheil te voorkomen bij het maken van “een nieuwe put, een oude put, reparatie, of

Afb. 7: LB 2544.

het bad van zijn huis” (dat laatste herinnert aan het binnenshuis ingebouwde Joodse bad, *miqweh*):

“Wanneer je een bron gaat graven, moet je de plaats bij zonsondergang reinigen, die met een ring van meel omgeven, een vat afdekken [als symbool van de bron?], een tafel opstellen, het onderbeen van een ezel dwars erover leggen. Zodra de zon opgaat, verwijder je het onderbeen, de tafel, het vat. Je zet voor de zonnegod een wierookvat met jeneverbes neer, je plengt bier, je reciteert ‘De Bron van Gilgameš’, en je graaft de bron. Zodra je water ziet, pleng je dat water voor de zonnegod, de onderwereldgoden en de dodengeesten van je familie, en je nipt van dat water”

Gilgameš was de rechter van de onderwereld, maar in zijn epos ook de graver van bronnen.

Literatuur: Ongepubliceerd. *Šumma ālu* XVII. Regel 1 = S. M. Freedman, *If a city is set on a height* I (1998) p. 258, p. 267, regel 46.

Geneeskunde

Doel van de medische wetenschap was de genezing van ziekte. Geneeskrachtige kruiden en mineralen werden eerst voorgeschreven. Maar bij ernstige of langdurige ziekten zocht men naar de bovennatuurlijke oorzaak: de toorn van een god, een dodengeest, of de zwarte kunst van een heks. Er was een handboek met ruim veertig hoofdstukken, dat die oorzaak wil bepalen door de symptomen systematisch langs te gaan. Er volgt meestal een voorspelling over de afloop: genezen of sterven. Daarom noemt men dit handboek wel een van “medische voortekens (omina)”. Tot in de achttiende eeuw werd in Europa de kwaliteit van een arts nog afgeleid uit zijn vermogen, de afloop van een ziekte te voorspellen. Rond 1050 v. Chr. werden de bestaande overleveringen door een geleerde verzameld en gesystematiseerd in een “canoniek” handboek met zulke diagnoses en prognoses; het bleef bijna duizend jaar in gebruik. Daarnaast stelde hij eenzelfde handboek samen over de voorspellende betekenis van het uiterlijk (fysiognomie) van gezonde mensen.

LB 2126. Kleitablet met een medische tekst: diagnoses en prognoses. Oudbabylonische voorloper van het handboek Sa-gig, ca. 1700 v.Chr., 10,5 × 7,5 cm.

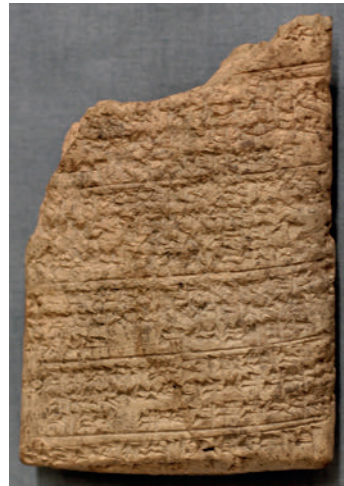
In Leiden hebben we een voorloper van dat handboek uit ca. 1800 v. Chr. Een vertaling van regels 7-21:

“Wanneer een man door de woestijn gaat, hij opeens in de slaap wordt ‘getroffen’ en hij (toch) telkens herstelt, dan is het de Loerder van de woestijn; de Moordenaar.

Wanneer de ogen van een zieke vol met bloed zijn, zijn hart steeds bonst, hij de hand wegstoot, dan zal die zieke niet beter worden.

Wanneer de blik van een zieke verwilderd is, zijn gezicht er goed uitziet, meer dan die van een gezonde, dan zal die zieke niet beter worden.

Wanneer de handen en de voeten van een zieke hem pijn doen, hij niet ophoudt met schreeuwen, zijn lichaam niet heet is: het is de Hand van heksery.”

Afb. 8: LB 2126.

Literatuur: J. van Dijk, TLB II 21. N. Heeßel, *Babylonisch-assyrische Diagnostik* (2000) 97-99; M. J. Geller, *Archiv für Orientforschung* 48-49 (2001-2002) 73-74.

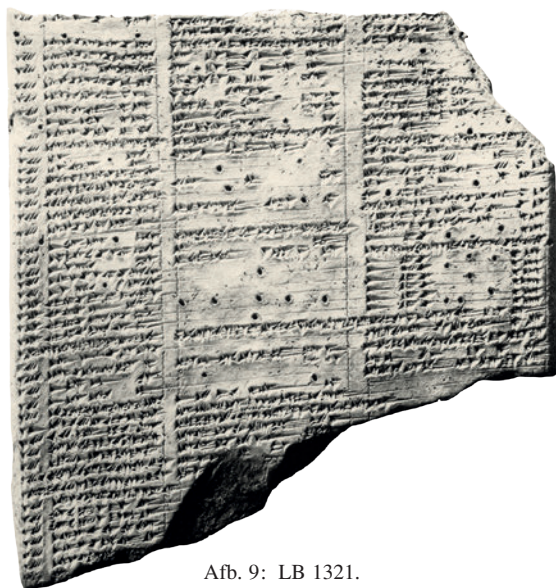

Astrologie

Het handboek voor de astrologie, “Toen de grote goden Anu, Enlil en Ea de hemel en de aarde schiepen”, begint steeds met de waargenomen verschijnselen aan de hemel en dan volgt de voorspelling. Die betreft het land, want het gaat steeds om komende gebeurtenissen rondom de koning en zijn rijk. Wat over de waarnemingen staat, is in de vaktaal van de astronomie geformuleerd en die was toen al niet gemakkelijk. Daarom ontstond behoefte om uitleg en dit leidde tot geschreven commentaren. Daarin staan verklaringen van moeilijke woorden, maar ook uitweidingen en alternatieve mogelijkheden.

LB 1321. Kleitablet met commentaar op een astrologische tekst. Nieuw-assyrisch, ca. 600 v.Chr. Maten: 8,8 x 5 cm.

Dit kleitablet is zo'n commentaar; nu over verschijnselen bij de opkomende maan. Drie kolommen: in de eerste de waarnemingen, in de tweede de voorspelling, in de derde de uitleg van duistere termen in kolom 1. Die derde, rechts, is helaas voor een groot deel weggebroken. De gaten in het tablet werden mogelijk aangebracht om te voorkomen dat het kleitablet bij het branden uiteen zou spatten.

Afb. 9: LB 1321.

Voorbeelden in vertaling:

Wanneer de maan bij zijn verschijning donker is – De ondergang van Ur, [de troon zal veranderen], koning zal sterven – Bij zijn verschijning is hij door een halo omgeven (1)

Wanneer de ‘hoorn’ van de maan bij zijn verschijning midden in hem is – De ondergang van het hele land (...) – Er is een maansverduistering op een vingerbreedte na (3)

Wanneer de rechter ‘hoorn’ van de maan er niet is bij zijn verschijning – De koning van een wereldrijk zal sterven en zijn land zal verloren gaan – Er [...] rechts een maansverduistering (6)

Wanneer de maan de gehele dag verduisterd is – De regengod zal de oogst wegspoelen – Er is geen voorspelling ingeval ‘de gehele nacht’ (8)

Wanneer het licht van de maan en van de zon erg donker is – [onbeschreven] – Een verduistering van de zon heeft na een verduistering van de maan plaats (16)

Wanneer de maan donker is op een dag dat hij niet verduisterd wordt – Een niet te overwinnen land zal overwonnen worden – Op dag 15 van de maand (17)

Wanneer de maan bij zijn voortschrijden naar rechts gaat – Het land zal kleiner worden – Hij is rechts verduisterd (21)

Wanneer de maan (te) snel is en de zon nog altijd schijnt – Vaste winsten zullen ‘ontbonden’ worden – [afgebroken] (37)

Wanneer de zon opgaat en de maan aan de hemel vertraagd is – ‘Ontbonden’ winsten zullen vast worden – [afgebroken] (38)

Wanneer de maan en de zon in balans zijn – Het land zal stabiel zijn, oprechte gesprekken zullen in de monden van de mensen zijn, de troon van de koning van het land zal lang duren – [onbeschreven] (36)

Literatuur: R. Borger, *Symbolae Biblicae et Mesopotamicae Francisco Mario Theodoro de Liagre Böhl dedicatae* (1973) 38-43; E. Frahm, *Babylonian and Assyrian text commentaries. Origins of interpretation* (2011) 156-157.

Toegepaste wiskunde

Rekenkunde had men nodig in de de boekhouding van grote organisaties, in de handel en de grootschalige landbouw, bij het graven van kanalen en bij veel meer technische werkzaamheden. Langzaam ontwikkelde zich dit tot een wiskunde, met regels, constante factoren, tabellen, procedures. Meestal rekende men in het zestigtallige stelsel dat werd overgenomen in de latere astronomie van de Babyloniërs en zo verder door de Grieken; zo komt het dat een uur zestig minuten telt en een cirkel 360 graden. De jongens kregen les in al deze vaardigheden. In een beschrijving van de school lezen we: “Kun je vermenigvuldigen, delen, ken je de reciproke getallen

en constante factoren, kun je balansen en narekeningen maken, (loon)betalingen en de totale werktijd berekenen, verdelingen (van boedels) afhandelen en velden afperken?” Twee kleitabletten laten iets zien van die toegepaste wiskunde: de ene schetst de maten van een veld, de andere de belegering van een stad.

LB 2510. Kleitablet met tekening van een veld, met afmetingen. Ur III-periode, ca. 2050 v.Chr. Maten: 8,5 x 6,4 cm.

Het bepalen van de grootte van een veld was belangrijk om te weten, hoeveel zaaizaad gereserveerd moest worden voor het komende seizoen. Er waren vaste normen voor het benodigde zaaizaad per vore; de voren lagen op een vaste afstand van elkaar. Maar velden hadden vaak onregelmatige vormen en een men volgde een procedure om een veld stapsgewijze te meten. Het veld werd ingedeeld in rechthoekige driehoeken, rechthoeken en trapeziums. Er waren regels om zulke oppervlakten te berekenen. We hebben vele kleitabletten met een tekening van een veld erop, dat op deze wijze werd ingedeeld, met de lengtematen naast de lijnen genoteerd. De oppervlakte werd ingeschreven binnen of buiten zo'n deelgebied. Dan

Afb. 10: LB 2510.

volgde de naam van het veld en de totale omvang der delen. Op dit kleitab-
 let zien we naast elkaar liggende smalle rechthoekige velden. Rechts-
 boven wordt met behulp van driehoeken gerekend.

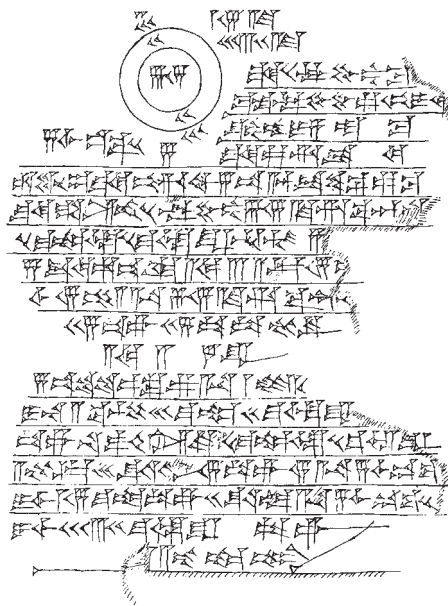
Literatuur: W. W. Hallo, TLB III 166 (Ur III); M. Liverani, *Bulletin of
 Sumerian Agriculture V* (1990) 165 ad no. 31. Collaties: H. Waetzoldt,
Oriens Antiquus 15 (1976) 332.

LB 1821. Kleitab-let met geïllustreerde som: cirkels om een stad. Lagaba,
 Oudbabilonisch, ca. 1750 v.Chr.. Maten: rond; diameter 9,3 cm; grootste
 dikte: 3,2 cm.

Er zijn wiskundige sommen waarbij de berekening van de oplossing aan
 het eind volgt. Eén som gaat over het graven van een gracht rondom een
 stad. Gegeven zijn de diepte van de gracht, zijn helling en de hoeveelheid
 uitgegraven aarde. Het eerste probleem is: wat is de lengte van de gracht?

32 SECONDE RENCONTRE ASSYRIOLOGIQUE INTERNATIONALE.

De Lagre-Böhl. 1881.

Afb. 11: LB 1821. Foto en handkopic van W.F. Leemans.

Het tweede: hoeveel aarde moet uitgegraven worden? Een andere som ging over de ring van bakstenen die de rand van een put bekleedden. Hier hebben we een derde som over cirkels, met een illustratie: twee concentrische cirkels verbeelden de oude stadsmuur met een tweede muur eromheen. De tekst erbij vertelt dat het woongebied te klein werd en dat uitbreiding nodig was, “een nieuwe stad”. Gegeven zijn de afstand tussen de twee muren en de oppervakte van het tussenliggende gebied. Gevraagd wordt de lengte van beide cirkels. De antwoorden zijn bijgeschreven: 20 en 30.

Berekeningen van cirkels gingen uit van een cirkel getekend binnen een vierkant, zoals illustraties bij sommen op een ander kleitablet laten zien. Men begon met het berekenen van het kwadraat van de omtrek, niet met de straal of diameter. Alsof het een vierkant was. Ze gebruikten de constante “20” (van zestig), dus $\frac{20}{3}$, wat dicht bij π ligt. Eenmaal berekende men $3 \frac{1}{8}$. In de Bijbel wordt gerekend met het getal 3 (1 Koningen 7:23).

Literatuur: W.F. Leemans, *Compte-rendu de la Seconde Rencontre Assyriologique Internationale* (1951) 31-35; A. Drafkorn-Kilmer, *Studies presented to A. Leo Oppenheim* (1967) 142-144.

VITRINE 7:

1. Oud-Babylonische schrijfoefeningen. Irak, ca. 1750 v.Chr., klei, LB 997 en LB 999.
2. Schoolboek met beroepen. Irak, ca. 2300 v.Chr, klei, LB 3510.
3. Laat-Babylonisch commentaar op het groot Sumerisch-Akkadische woordenboek. Irak, ca. 4de-3de eeuw v.Chr., klei, LB 852.
4. Afbeelding van ingewanden. Zuid-Irak, ca. 1800 v.Chr., klei, RMO A 1932/7.130
5. Kleitabletten over de voorspellende gebeurtenissen. Irak, ca. 700 v.Chr., klei, LB 1322 en LB 2544.
6. Kleitablet met een medische tekst over de afloop van een ziekte. Zuid-Irak, ca. 1700 v.Chr., klei, LB 2126.
7. Kleitablet met verschijnselen van de maan. Noord-Irak, ca. 600 v.Chr., klei, LB 1321.
8. Kleitablet met de tekening van een veld. Zuid-Irak, ca. 2000 v.Chr., klei, LB 2510.
9. Kleitablet met een geïllustreerde som. Lagaba (Zuid-Irak), ca. 1700 v.Chr., klei, LB 1821.

10. Stylus en klei, de materialen nodig om een kleitablet te beschrijven.
Been, replica naar een origineel uit Kish, ca. 1930, LB 1415.

Afb. 11: LB 1415.

DE TRAGISCHE HELD GILGAMEŠ

THEO KRISPIJN

Gilgameš is de hoofdpersoon van een indrukwekkend epos over vriendschap, dood en leven. Het bekendst is de zogenaamde standaardversie van het epos, die een sensatie veroorzaakte aan het eind van de 19^e eeuw, toen bleek dat het epos een zondvloedverhaal bevatte, dat sterk leek op dat van de Bijbel. Die versie is in de 11de eeuw v.Chr. geredigeerd door de bekende Babylonische geleerde *Sîn-lēqi-unninni*. Hij bewerkte de oudere Babylonische versie, die gecomponeerd was in de Oud-Babylonische periode ($\pm$ 1750 v. Chr.) en die ook in allerlei lokale varianten is overgeleverd. De schepper of scheppers van dit Akkadische epos selecteerden losse Sumerische Gilgameš-verhalen en bewerkten die tot één compositie met één thema: het zoeken naar een manier om voort te leven na de dood. Dat vinden we al als thema van het Sumerische verhaal van ‘Gilgameš en Huwawa’.

Afb. 1: Ruïne van de Eanna-tempel in Uruk. Glasdia Böhl 12./128.

In de Sumerische verhalen is Gilgameš het type van de jonge autoritaire heerser en zijn dienaar Enkidu het type is van de buitenlandse militair in dienst van de Sumerische koningen. De Sumerische koningen van de derde dynastie van Ur beschouwden Gilgameš als hun grote broer en voorbeeld. Koning Šulgi noemt hem af en toe zijn bloedeigen broer. De Gilgameš verhalen werden dus beschouwd als een ‘vorstenspiegel’, d.w.z. een handleiding om een goed vorst te zijn.

Of Gilgameš een historische figuur geweest is, is nog steeds niet met zekerheid te zeggen. Hij wordt wel in de Sumerische koningslijst (± 2000 v.Chr.) als koning van Uruk genoemd, maar er is nog geen inscriptie opgedoken, waarin hij als koning optreedt. Wel wordt hij als godheid al heel vroeg vermeld in godenlijsten en offerteksten.

LB 1429. Terracotta plaquette Gilgameš in het Cederwoud. Oud-Babylonisch ± 1850 v.Chr. Afmetingen: 11,2 × 7 cm.

Gilgameš is afgebeeld met zijn wapens en bijlen in het bovenste register. In het onderste register zijn twee Huwawa koppen en Enkidu tussen leeuwen te onderscheiden.

Literatuur:

U. Seidl, “Gilgameš: Der Zug zum Zedernwald”, in H.U. Steymans (ed.), *Gilgamesch Ikonografie eines Helden OBO 245*, Fribourg-Göttingen (2010), 209-228.

Afb. 2: LB 1429. Foto S.M. van Roode.

LB 2110 Tablet met de Sumerische versie van het verhaal ‘Gilgameš en Huwawa’ Oud-Babylonisch ± 1750 v.Chr. Afmetingen: 22 cm × 8 cm.

De tablet LB 2110 bevat de tweede helft van de langere versie van het Sumerische verhaal van Gilgameš en Huwawa. Daarnaast bestaat er een kortere versie, die anders begint. Het verhaal laat zien hoe je moet omgaan met een vreemde vorst als Huwawa: je moet hem of aan je binden door je zusters aan hem uit te huwelijken – de methode Gilgameš – of hem doden en leegplunderen – de methode Enkidu. Het centrale thema van het verhaal wordt al in het begin verwoord: “omdat deze jongeman (d.w.z. Gilgameš) als levende niet verder kan gaan dan het uiterste einde van het leven, wil ik het gebergte binnentrekken om daar mijn naam te vestigen”, d.w.z. door zijn heldendaden leeft een mens (zonder kinderen) voort in de herinnering van de mensen, ook al is hij gestorven. Zo zal Gilgameš door het verslaan van Huwawa voortleven in de gedachten van de mensen tot op de dag van vandaag.

Afb. 3: LB 2110. Foto RMO.

Vertaling van geselecteerde passages:

Regel 1-7:

Toen richtte de heer zijn aandacht op het bergland, dat mensen doet (voort) leven.

Toen richtte heer Gilgameš zijn aandacht op het bergland, dat mensen doet (voort)leven en hij sprak tot zijn dienaar Enkidu:

“Enkidu, omdat deze jongeman (d.w.z. Gilgameš) als levende niet verder kan gaan dan het uiterste einde van het leven – (... en (als) niemand een pleng-offer uitgiet aan hun tombe om hun lot te bepalen), wil ik het gebergte binnentrekken om daar mijn naam te vestigen. Daar, waar men (zijn) naam kan schrijven, wil ik mijn naam schrijven. Daar, waar men geen naam kan schrijven, wil ik de naam van goden (/mijn god) schrijven.”

Regel 137-144:

Bij het leven van mijn eigen moeder Ninsuna en van mijn vader Lugalbanda, ook al weet men niet precies waar je verblijft in het bergland, ik zal mijn oudere zuster Enmebaragesi het bergland binnenbrengen om met je te trouwen. Bij het leven van mijn eigen moeder Ninsuna en mijn vader Lugalbanda, ook al weet men niet precies waar je verblijft in het bergland, ik zal mijn jongere zuster Peštur het bergland binnenbrengen om je bijvrouw te zijn.

Sta (iets van) jezelf aan mij af. Ik wil familie van je worden.

Regel 161-179:

Enkidu sprak tot Gilgameš: “Hela held, die de scepter zwaait, ...ook al is iemand nog zo lang, als hij geen verstand heeft, ondergaat hij het lot, zonder het te kennen. Wanneer de gevangen vogel naar zijn plek gaat en de gevangen jongeman naar de schoot van zijn moeder terugkeert (dit slaat op Huwawa), zul jij nooit naar de stad waar je moeder je gebaad heeft terugkeren. Dat een gevangen kampvechter is vrijgelaten, een gevangen hogepriesteres is teruggekeerd naar haar ambtswoning of een gevangen priester is teruggekeerd naar zijn ambtelijke hoofdbedekking, wie heeft dat van zijn levensdagen ooit gezien.”

Huwawa sprak tot Enkidu: Je hebt kwaad van mij verteld aan hem, Enkidu! Jij, huurling gehoord alleen maar voor eten! Jij, die hem achterna loopt, jij hebt kwaad van mij verteld aan hem.

Toen Huwawa zo tot hem sprak, sneed Enkidu in woede en drift zijn nek door.

Literatuur: Kopie: J. van Dijk, *Tabulae Cuneiformes a F.M.Th. De Liagre Böhl collectae, Leidae Conservatae II (TLB II)*, Leiden (1957), pl. vii-ix; Foto: J. Van Dijk, “Le dénouement de ‘Gilgameš au bois de cèdres’ selon LB 2110” in P. Garelli (ed.), *Gilgameš et sa légende*, Paris (1960), 72a. A.R. George, *The Babylonian Gilgamesh Epic. Introduction, critical edition and cuneiform texts. Volume 1-2*, Oxford (2003). D.O. Edzard, D.O. Edzard, “Gilgameš und Huwawa A”, *Zeitschrift für Assyriologie* (1990), 80, 165-203; 81, 165-233; H. Vanstiphout, *Het epos van Gilgameš*, Nijmegen (2001), 166-177.

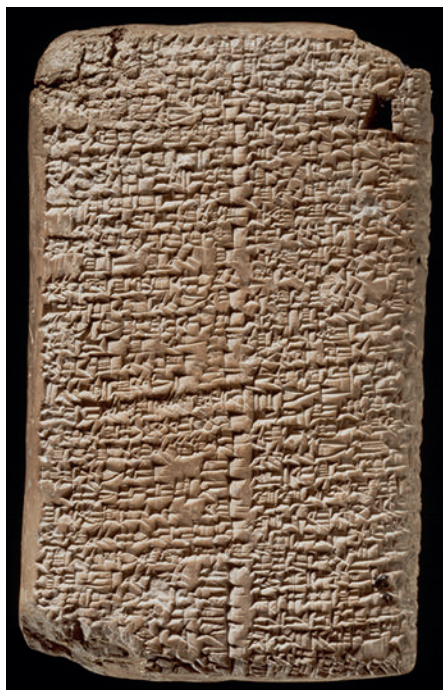
LB 963. Tablet met de eerste 95 regels van een loflied op koning Šulgi van Ur (Šulgi X). Oud-Babylonisch, ± 1750 v.Chr.

Koning Šulgi (2094-2047 v.Chr.) vertrekt vanuit de hoofdstad Ur naar de stad Uruk om deel te nemen aan de heilige huwelijksrituelen van de godin Inanna/Ištar. Via Larsa en het heiligdom van de god Ninazu keert hij terug naar Ur. In andere lofliederen (Šulgi O) noemt Šulgi zich de broer van Gilgameš.

Vertaling van geselecteerde passages:

Regel 1-4:

Herder Šulgi voer op een boot, de landstreken Sumer en Akkad keken vanwege zijn vorstelijk ambt te Uruk bewonderend naar hem. Toen merkte hij zijn schip af aan de kade van Kulaba.

Afb. 4: LB 963. Foto RMO.

Regel 46-56:

De dochter van de maangod Inanna bestemde de zoon van Ninsuna Šulgi het lot:

“In de strijd ga ik voor je uit en in de veldslag draag ik je wapens als een wapendrager. In de raadsvergadering laat ik ideeën in je opkomen en onderweg geef ik je levenskracht. Uitverkoren herder van de heilige hemelgod (?), koning, die devoot het Eanna van voedsel voorziet. Stralend kristal van het Irigal van de hemelgod jij bent geschikt om op processie te gaan.”

Literatuur: Kopie: J. van Dijk, *Tabulae Cuneiformes a F.M.Th. De Liagre Böhl collectae, Leidae Conservatae II (TLB II)*, Leiden (1957), pl. iii-v. J. Klein, *Three Šulgi hymns*, Ramath-Gan (1981), 124-166.

LB 970. Kleispijker van Enmetena, stadsvorst van Lagaš (Zuid-Mesopotamië) in de vroeg-dynastieke periode, ± 2400 v.Chr.

Kleispijkers werden gebruikt om de naam van de vorst te vermelden die bouwwerken had op gericht voor de goden in zijn regeringsgebied. In de inscriptie van deze kleispijker wordt de bouw van de tempel voor de godin Inanna en de god Lugal-Emuš vermeld. Als de dateringen van de Sumerische koningslijst kloppen zou Gilgameš 300 jaar voor hem geregeerd hebben.

Afb. 5: LB 970.

Vertaling:

Voor (de goden) Inanna en Lugalemuš heeft de stadsvorst van Lagaš Enmetena hun geliefde huis Emuš gebouwd en hij heeft (deze) kleispijker aangebracht. Šulutul is de persoonlijke god van Enmetena, die het Emuš gebouwd heeft. In die tijd hebben de stadsvorst van Lagaš Enmetena en de stadsvorst van Uruk Lugalkinišedudu samen een broederschapsverdrag gesloten.

Literatuur: D. Frayne, *Presargonic Period (2700-2350 BC)*, RIME vol. 1, Toronto (2008), 200-202: En-metena E1.9.5.3.

VITRINE 8:

1. Kleitablet met de Sumerische versie van het verhaal ‘Gilgameš en Huwawa’. Irak, ca. 1700 v.Chr., klei, LB 2110.
2. Kleitablet met Gilgameš waarop hij is afgebeeld met zijn wapens en bijlen. In het onderste gedeelte is Enkidu tussen leeuwen te onderscheiden. Irak, ca. 1850 v.Chr., klei, LB 1429.
3. Kleitablet met het slotgedeelte van een Sumerische hymne waarin de vorst van Ur koning Šulgi (2094-2047 v.Chr.) bezongen wordt. Irak, ca. 1750 v.Chr., klei, LB 963.
4. Kleispijker van Enmetena, stadsvorst van Lagaš (Zuid-Mesopotamië) in de vroeg-dynastieke periode. De tekst op de spijker vertelt over de bouw van de tempel voor de godin Inanna (Ištar) en de god Lugal-Emuš. Als de dateringen van de Sumerische koningslijst kloppen zou Gilgameš 300 jaar voor hem geregeerd hebben. Irak, ca. 2400 v.Chr., klei, LB 970.

DE STAD ASSUR EN ZIJN HANDELSNEDERZETTINGEN IN ANATOLIË ROND 1900 V. CHR.

JAN GERRIT DERCKSEN

In het begin van het tweede millennium v. Chr. was de stad Assur in Noord-Irak een belangrijk knooppunt in de internationale handel. Tin uit Iran of Centraal-Azië, lapis lazuli uit Afghanistan, karneool uit India en kostbare wollen en linnen stoffen uit Babylonië werden naar Assur vervoerd en daar verkocht aan lokale kooplieden. Zij brachten de handelswaar met eigen ezelkaravanen naar Anatolië om het daar te verkopen voor zilver en goud. De stad Kaneš (nu Kültepe) vormde het centrum van de Assyrische handel in Anatolië. Ook op andere plaatsen in Anatolië en langs de karavaanroute in Noord-Irak en Syrië ontstonden Assyrische handelsneder-

Afb. 1: De Tigris bij Mosoel, Irak. Glasdia Böhl 21./652.

zettingen. Met iedere lokale koning sloot de stadstaat Assur een verdrag waarin de rechten van deze heerser (belastingheffing, korting op aankoop) en plichten (verlenen van autonomie en bescherming aan de kooplieden) onder ede werden vastgelegd. De Assyriërs waren ruim 200 jaar actief in Kaneš. Hun aanwezigheid leidde ertoe dat het spijkerschrift dat zij gebruikten een tijd lang werd overgenomen door koningen en notabelen in Anatolië. Ook huwden veel Assyrische mannen een Anatolische vrouw. Details over het leven van deze mensen en de handel zijn bekend geworden door de vondst van een groot aantal in het Akkadisch geschreven kleitabletten tijdens opgravingen in Karum Kaneš. Het gaat daarbij om talrijke brieven maar ook om schuldoorkonden, koopcontracten, lijsten en aantekeningen. Daarnaast beschikken we over huwelijks- en scheidingsovereenkomsten. Rond 1700 v. Chr. stoppen de geschreven bronnen en kort daarna lijkt de benedenstad van Kaneš niet meer bewoond te zijn.

De handel en zijn geschiedenis zal aan de hand van vier door F.M.Th. Böhl verworven Oudassyrische documenten worden verduidelijkt. Aansluitend een ansichtkaart uit de correspondentie tussen Böhl en B. Hrozný, die in 1925 in Kültepe opgravingen verrichtte en als eerste de vindplaats van de “Cappadokische” tabletten identificeerde. Ten slotte zal kort een unieke bronzen figurine worden besproken, die in Boghazköy is opgegraven en later in het bezit kwam van Böhl.

1. *Inscriptie van koning Ilušumma (rond 2000 v. Chr.) uit Assur (LB 985)*

Verschillende koningen van Assur namen maatregelen om hun stad aantrekkelijk te maken voor Babylonische kooplieden. De preciese inhoud van de vrijstelling (*addurārum*) voor de Babyloniërs (“Akkadiërs”) die koning Ilušumma noemt in deze inscriptie is onbekend. Algemeen wordt aangenomen dat hij een drijvende kracht was in het profileren van Assur als centrum van transithandel.

Tijdens zijn reis door Irak in 1932 bracht Böhl een bezoek aan Qal’at Šergat, de plaats van het oude Assur. Op de ruïnes van de oude stad verwierf hij het fragment van een grote beschreven tichelsteen van koning Ilušumma, die de bouw van de Istartempel memoreert. Heersers in het oude Mesopotamië plaatsten vaak meerdere al dan niet gelijklopende oorkonden in de fundamenten van door hen gebouwde tempels en paleizen. Op deze wijze bleef hun naam voortleven bij goden en mensen. De aanvullingen in de nu volgende vertaling zijn gebaseerd op de andere 15 exemplaren die van deze tekst bekend zijn.

Afb. 2: LB 985.

LB 985

Kolom I

(begin afgebroken)

- 1') [ENSI₂ / A]-šùr
 2') [DUMU P]uzur₄-A-/šùr
 3') [PA]-TE-SI
 4') A-šùr^{ki}
 5') DINGIR-šù-ma
 6') ENSI₂
 7') A-šùr^{ki}
 8') a-na ^dINANNA
 9') NIN-A-NI
 10') a-na ba-la-ṭi-šù
 11') É i-pu-uš
 12') ù pí-ra-kam
 13') BÂD^{ki}
 (afgebroken)

Kolom II

(begin afgebroken)

- 1') 1 e-[*nu-um ša-ni-tum a-na ba-ab*]
 2') ^d*We-e[r-tim]*
 3') *im-qú-t[ù-nim]*
 4') *a-du-r[a-ar]*
 5') *A-kà-dì-[i]*
 6') *ù ma-ri-šu-[nu]*
 7') *áš-ku-un*
 8') *e-ru-šu-n[u]*
 9') *am-sí*
 10') *iš-tù pá-[ni]*
 11') *mì-it-ri-[im]*
 12') *a-na ŠEŠ-[UNUG^{ki}]*
 13') *ù EN-LÍ[L^{ki}]*
 14') *A-wa-al[^{ki}]*
 15') *ù Ki-is-m[ar^{ki}]*

(afgebroken)

(Kolom I)

[Ilušumma is stedehouder van Assur, bemind door de god Assur en de godin Ištar, de zoon van Šalim-achum, (eveneens) stedehouder van Assur; Šalim-achum de stedehouder van As]sur [is de zoon van] Puzur-Aššur, (eveneens) stedehouder van Assur.

Ilušumma, de stedehouder van Assur, bouwde voor zijn leven een tempel voor zijn meesteres, de godin Ištar. Voorts [ontwierp hij] de *pirakum*, de [nieuwe] stadsmuur, [en ik deelde (bouw)percelen toe aan mijn stad.

Assur opende voor mij twee bronnen op de berg Abich en met behulp van deze beide bronnen (kolom II) vormde ik de tichelstenen voor de stadsmuur. Het water van de ene bron stroomde naar de A'ušum-poort,] <het water> van de andere bron stroomde naar de Wertum-poort.

Ik bewerkte de vrijstelling van de Akkadiërs en hun zonen. Ik waste hun koper. Vanaf de rand van het vasteland tot de steden Ur, Nippur, Awal, Kismar, [Dēr van de god Ištaran, tot aan de stad (Assur) toe bewerkte ik hun vrijstelling.]

Literatuur: J.G. Dercksen (2003): "Twee Oudassyrische koningen: Ilušumma en Erisjum", in R.J. Demarée en K.R. Veenhof (red.), *Zij schreven geschiedenis*, 93-100, (EOL/Peeters).

Hoewel Böhl over deze reis berichtte in een artikel met de titel “Mesopotamische reisbrieven aan wijlen Dr. J. Th. de Visser” (*Stemmen des Tijds* 21/2, 1932, 13-31), vermeldt hij de aankoop van dit tichelsteenfragment niet. De brief van 1 april 1932 bevat slechts het volgende, zeer summiere, verslag van het bezoek aan Assur (p. 18-19):

Samen met Prof. Kraemer en een Amerikaansche dame ben ik vroeg in den ochtend per auto uit Baghdad vertrokken. Het eerste wat wij onderweg gezien hebben, was het vermaarde Samarra aan de overzijde van de Tigris, waar wij den ronden toren beklommen hebben, die - hoewel uit de eerste eeuwen na onze jaartelling - door zijn bouwwijze aan een Assyrischen tempeltoren doet denken. Daarna vertoefden wij lang op de uitgestrekte puinhoopen der oudste Assyrische hoofdstad Assur, met den tempel van den hoofdgod van het land, in de nabijheid waarvan o.a. de graftombe gevonden werd van koning Sanherib, wiens lijk blijkbaar hierheen werd overgebracht, nadat hij in 681 v. Chr. door zijn eigen zoons vermoord was.

De belevenissen van de daaropvolgende dag waren voor Böhl klaarblijkelijk veel interessanter om de “staatsman-theoloog” De Visser over te berichten. Met het oog op de actuele dramatische ontwikkelingen in dit deel van Irak wil ik de lezer het vervolg van de brief niet onthouden. Böhl schrijft:

Laat in den avond bereikten wij Mosul en gingen direct den volgenden ochtend naar Chorsabad, door Dr. Frankfort en zijn medewerkers allervriendelijkst ontvangen. Op advies van Dr. Frankfort hebben wij nog denzelfden middag den tocht ondernomen naar het centrale heiligdom der Yezidi's, der zgn. “duivelaanbidders”, dat in een afgelegen bergdal gelegen en pas sedert weinige jaren voor Europeanen toegankelijk is.¹ Zij vereeren hun godheid (die door de Moslems “Satan” genoemd wordt) onder het beeld van een pauw en van een slang. Tot mijn vreugde heb ik den tempel (die als het graf van den stichter der sekte, Sheikh 'Adi, beschouwd wordt) kunnen fotografeeren en werden wij ook na eenige voorbereidingen (o.a. schoenen uittrekken en over de dorpels springen) tot het binnenste heiligdom toegelaten, waar de graftombe staat. Zij hebben enkele merkwaardige vruchtbaarheidsriten en zij noemen hun god o.a. Melek Ta'ûs d.i. “koning Pauw”. Voor den Assyrioloog is het belangwekkendst de kwestie, of deze Ta'ûs nog trekken vertoont van den ouden Babylonischen god Tamûs (of Tammuz).

¹ Gelegen in de plaats Lališ - JGD.

2. Kleitablet uit Kültepe (LB 1200): een zakenbrief

Het doel van de Oudassyrische handel was om zilver en goud te verkrijgen. Het tin kwam waarschijnlijk via de stad Susa in Zuidwest-Iran naar Babylonië en naar Assur. In Assur kon men voor 1 sikkel (gewicht van ongeveer 8,3 gram) zilver gewoonlijk 14-16 sikkel tin kopen. In Anatolië verkochten de Assyriërs 6-9 sikkel tin voor 1 sikkel zilver. De wollen (soms ook linnen) stoffen waren een gewild product uit Babylonië. Een *kutānu*-stof kon in Kaneš 30 sikkel zilver opbrengen.

Met het zilver en goud dat kooplieden uit Kaneš naar Assur stuurden, kochten hun vertegenwoordigers nieuwe koopwaar. Per brief werd de eigenaar in Kaneš op de hoogte gebracht van de besteding van zijn geld. Dit 41-regels tellende tablet is zulk een *caravan account*, gericht aan de koopman Pušu-ken (“Zijn-uitspraak-staat-vast”). Hij had een knecht genaamd Ili-malik met 15 kg aan zilver en goud naar Assur gestuurd. De vertegenwoordigers hebben met dit geld, waarvan de totale waarde in zilver bijna 20 kg bedroeg, tweemaal aankopen gedaan. Eerst kochten zij $4 \frac{1}{3}$ talent tin en 220 stoffen als handelswaar en 6 ezels als lastdier, door Ili-malik naar Pušu-ken te brengen. Vervolgens kochten zij 26 stoffen, 15 mine tin en een ezel, die Šamaš-bani hem brengt. Samen met een aantal kleinere

Afb. 3: LB 1200, voor- en achterkant. Foto RMO.

uitgaven is hiermee al het door Ili-malik gebrachte zilver besteed. Een duplicaat van deze tekst is Pa. 15 (L 29-569), ook in Kültepe gevonden. Het ene tablet is vermoedelijk direct aan Pušu-ken in Kaneš gestuurd en een of meerdere kopieën werden met een of beide van de transporteurs meegezonden. Vooruitlopend op de vakpublicatie van deze tekst volgt hier een vertaling:

(1-2) Van Hinaja, jouw representant, en Puzur-Aššur (hebben gezegd). Zeg tot Pušu-ken:

(3-7) Ili-malik bracht $28 \frac{1}{3}$ mine zilver en $1 \frac{2}{3}$ mine goud. Tegen een koers van $6 \frac{5}{6}$ sikkel (zilver) per sikkel (goud) was dit in zilver 11 mine $23 \frac{1}{3}$ sikkel. Het totaalbedrag van jouw zilver bedroeg 39 mine $43 \frac{1}{3}$ sikkel.

(7-27) Hieruit:

4 talent 20 mine verzegeld tin (en) 40 mine los tin, tegen een koers van 16 sikkel (tin) per sikkel (zilver). Wij ‘stapten op’ 6 sikkel zilver. Het zilver voor (het tin) was 18 mine 51 sikkel.

210 *kutānu*-stoffen van gewone kwaliteit, samen met die van de verpakking (en) 8 *kutānus* van goede kwaliteit (en) 2 *kamsu*-stoffen kostten 11 mine $30 \frac{2}{3}$ sikkel zilver.

Zes zwarte ezels – hun prijs was 2 mine zilver. Hun tuig was 13 sikkel. Hun voer was 3 sikkel.

$4 \frac{1}{2}$ sikkel was de afdracht aan de *sa’adum*.

15 sikkel nam Ili-malik. Hij zei (als verklaring): het is de heffing van de knechten.

21 sikkel zilver werd in mindering gebracht hetzij door smelten (ter reiniging van het zilver) hetzij door *šerātum*.

Wij gaven aan Imdi-ilum 2 mine zilver voor jouw schuld.

Dit alles zal Ili-malik naar je toe geleiden.

(28-40) De rest van jouw zilver bedroeg 4 mine 25 sikkel.

26 *kutānu*-stoffen kostten 2 mine zilver.

1 zwarte ezel: zijn prijs was $21 \frac{1}{2}$ sikkel.

5 mine los tin, de zilverprijs ervan was $\frac{1}{3}$ mine.

$2 \frac{1}{2}$ sikkel : tuig van de ezel.

18 sikkel: uitvoerheffing.

Wij betaalden 23 sikkel zilver voor een ezel – hij was dood.

15 mine tin onder onze zegels.

Dit alles zal Šamaš-bāni naar je toe geleiden.

(40-41) Het zilver (gebracht) onder verantwoordelijkheid van Ili-malik is volledig voor je uitgegeven.

De bestedingen kunnen als volgt worden weergegeven:

Door Ili-malik gebracht:

28 m 20 s zilver	28 m 20 s
1 m 40 s goud à 6 5/6	11 m 23 1/3 s
totaal:	<u>39 m 43 1/3 s zilver (a)</u>

Besteed:

Eerste aankoop (totaal 32 m 37 2/3 s)	(b)
4 talent 20 m tin als handelswaar à 16	16 m 15 s
40 m los tin voor betalingen onderweg à 16	2 m 30 s
6 s zilver genomen als provisie	<u>6 s</u>
	18 m 51 s

220 stoffen: 11 m 30 2/3 s

6 ezels: 2 m

tuig: 13 s

voer: 3 s

Overige uitgaven (totaal 2 m 40 1/2 s) (c)

sa'adum: 4 1/2 s

door Ili-malik genomen: 15 s

verliezen: 21 s

betaald aan Imdi-ilum: 2 m

Resterend bedrag: 4 m 25 1/6 s

Tweede aankoop (totaal 4 m 7 s) (d)

26 stoffen: 2 m

1 ezel: 21 1/2 s

5 m los tin: 20 s

tuig: 2 1/2 s

15 m handelstin: 1 m

vervanging dode ezel: 23 s

uitvoerheffing: 18 s

Wanneer men van (a) de onderdelen (b), (c) en (d) aftrekt, blijft 18 1/6 sikkel zilver over. Hiervan betaalt men 18 sikkel als uitvoerheffing in Assur over de beide aankopen (totaal 36 m 44 2/3 s); deze heffing bedraagt gewoonlijk omstreeks 1/120 van waarde in zilver. De resterende 1/6 sikkel verdwijnt door afronding.

3. *Kleitabiet LB 1220: in bewaring gegeven goederen*

Een koopman was vaak op reis. Wanneer hij waardevolle goederen in zijn huis of bij iemand anders achter moest laten, maakte hij daar een notitie van. In geval de ontvanger niet tot de vertrouwde kring van familieleden behoorde, gebeurde de overdracht in het bijzijn van getuigen, waarvan de namen in het document werden vermeld. De achter te laten goederen konden bestaan uit koopwaar (stoffen en tin) en ezels en hun tuig, of de opbrengsten in de vorm van koper, zilver en goud, en soms wol en brons. Aan vrouwen werden vaak tabletten of daarmee gevulde archiefkoffers in bewaring gegeven. Kostbare zaken, zoals pakjes met zilver of goud, werden in de regel verzegeld. Hierdoor was duidelijk wie de eigenaar was. Incidenteel werd de voedselvoorraad aan gerst of het koperen en bronzen keukengerei in het huis op deze manier overgedragen aan de zorg van een ander. Gerst werd in grote vaten of in kisten bewaard. Metaal kon in een apart en verzegeld kamertje dat vaak als archiefruimte diende, worden bewaard.

Dit tablet is een memorandum over verschillende goederen die een anonieme koopman in bewaring gaf aan een vrouw, mogelijk zijn Anatolische of Assyrische lokale echtgenote (*amtu* genoemd). Het luidt in vertaling:

Afb. 4: LB 1220 achterzijde.

47 mine zilver, verzegeld. Verder nog 51 mine en 46 sikkels zilver.
 2 mine 55 sikkels goud.
 16 talent 30 mine *sahiru* koper.
 1 talent 50 mine koper van goede kwaliteit van mijn offergave.
 300 maateenheden gerst met mijn zegels.
 200 maateenheden gerst zonder mijn zegels.
 5 talent wol.
 4 talent brons.
 1 mine goud met zegels van onze vader, offergave voor de god Bēlum.
 Dit alles liet ik ongezegeld bij haar achter.

De hoeveelheden edelmetaal zijn groot, bijna 50 kg zilver en 2 kg goud. Een deel van het zilver bevindt zich in verzegelde pakketjes. Al dit zilver en goud kan worden beschouwd als opbrengst uit de verkoop van ingevoerde stoffen en tin. De laatste post gaat over goud dat “onze” vader heeft verzegeld en dat deel uitmaakt van diens offergave aan de god Bēlum in Assur. De ik-figuur zelf heeft een hoeveelheid koper ontvangen als betaling voor goederen die hij had gekocht met offergave. Daarnaast heeft hij 16 1/2 talent koper in huis, ongetwijfeld ook verkregen als betaling.² De aanwezigheid van zo veel zilver, goud en koper is bevreedend omdat men ervan uitgaat dat een handelaar het liefst zijn “geld” zonder grote vertraging naar Assur stuurde om daarmee nieuwe aankopen te doen. De aanwezigheid van 500 maateenheden gerst – dat is de voedselvoorraad van een huis – doet vermoeden dat de eigenaar er rekening mee hield dat hij voor langere tijd afwezig zou zijn. Het kan echter ook worden opgevat als aanwijzing voor het leegmaken van een huis en het tijdelijk onderbrengen van de voorraad aan gerst en waardevolle metalen in een ander huis.

Wat is de 4 talent brons? De Assyriërs handelden in het algemeen niet in deze legering. Wel werden oude bronzen voorwerpen, zoals sikkels en bijlen, als betaalmiddel gebruikt op de karavaanreis van Assur naar Anatolië, maar aangezien deze tekst geen import artikelen noemt, is dat hier onwaarschijnlijk. Het brons is eerder het totaal gewicht aan bronzen keukengerei dat voorlopig niet nodig was. Vergelijking met andere teksten uit Kültepe leert, dat 4 talent (= 240 mine) een aanzienlijke hoeveelheid was. Volgens kt c/k 1517 is het gewicht van 76 voorwerpen samen 77 mine brons, terwijl de lijst in kt h/k 87 als gewicht van 83 voorwerpen 100 mine brons geeft.³

² De aanduiding *sahiru* of *sahhiru* is onduidelijk. De unieke schrijfwijze met het teken *sá* in AKT 6a, 251:18 toont dat de interpretatie *ṣahhiru* “klein” in Dercksen, *The Old Assyrian Copper Trade in Anatolia* (Istanbul 1996), 215 onjuist is.

³ Dercksen 1996, 76-77.

4. *Kleitabiet LB 1209: een privébrief*

De Assyriërs schreven elkaar veel brieven, ook al kon niet iedereen die zelf lezen. Het tablet met de brief werd in een envelop gedaan, waarop de afzender zijn of haar zegel afrolde en een korte tekst stond waarin geadresseerde en afzender worden genoemd. Soms staan er ook vermaningen of uitroepen op, afhankelijk van temperament en situatie. Dit tablet en de bijbehorende envelop vormen een brief van een zoon aan zijn moeder in Kaneš, waarin hij schrijft over het sturen van geld en spanningen tussen hen beiden. De brief is ongeopend gevonden.

Afb. 5a: LB 1209B: tablet.

Afb. 5b: LB 1209A: envelop.

Vertaling:

Zeg aan Mamala, van Aššur-šamši:

De koopman nam 1 mine zilver van mij af toen ik op weg was naar jou. Ik moest hem achterna reizen. Binnen 10 dagen kom ik zelf naar je toe en anders stuur ik je 5 of 6 mine koper (als geld). Aššur-re'i, de dove, bracht jou al 1 ½ mine koper. Weet je niet dat er een opstand is in het land Kunanami? Het is niet het juiste moment om schulden in te vorderen van slechts 10 mine koper. Maar ik denk zo: ik zal zeker beloond worden na al deze tegenslag.

Jij hebt mij geminacht en je hebt zelfs het meisje verkocht! Erger nog, je verwaarloost de jongen. De god Assur weet precies wat je doet! Maar ik zeg tegen mijzelf: zij is toch mijn moeder, zou ze mij haten?

Op de envelop staat:

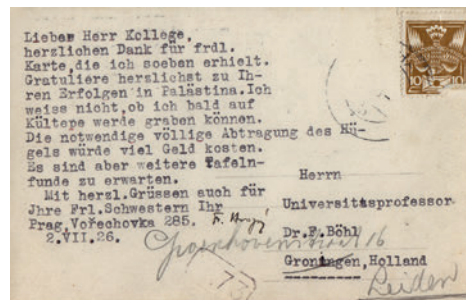
Aan Mamala. Zegel van Aššur-šamši.

De slavin heeft geen verstand. Ik zal haar zaak afhandelen en haar weggeven. Jij hebt mij geminacht. Wie leidt er nu geen verlies?

Literatuur: J.G. Dercksen (2009): "From the NINO collections: An unread letter", in *NINO Annual Report 2009*, 22-25.

5. Ansichtkaart van met afbeelding van tabletvondst in Kültepe

Böhl onderhield vriendschappelijke banden met de Tsjechische assyrioloog-hettitoloog Hrozný. Tijdens opgravingen in Kültepe in 1925 slaagde deze erin de identiteit van Kültepe met het oude Kaneš vast te stellen. Hrozný's opgravingsmethoden waren naar hedendaagse maatstaven gemeten grof; in de velden aan de voet van de tepe vond hij ruïnes van woonhuizen met daarin bijna duizend kleitabletten. Op de tepe zelf liet hij

Afb. 6: Ansichtkaart van Bedřich Hrozný aan Franz Böhl, 1926..

een groot gat graven in wat later een paleis bleek te zijn. De voorkant van deze kaart uit 1926 toont een aantal opgegraven kleitabletten uitgespreid op kranten. Op de achterzijde schrijft Hrozný over zijn twijfels of hij spoedig verder kan graven in Kültepe: “De noodzakelijke volledige afgraving van de tepe zou veel geld kosten.” Het is nooit tot deze afgraving gekomen.

6. LB 988: Bronzen stierfigurine uit Boghazkoj

Het oude Hattuša was de hoofdstad van het Hettitische Rijk. Daarvoor, tijdens de 19^e-18^e eeuw, was in de stad een Assyrische handelskolonie (Karum) gevestigd. Böhl heeft in augustus 1923 twee belangrijke dierfiguren verworven van de weduwe van Prof. E.F. Peiser. De herkomst van de terracotta figurine van een paard en een bronzen stier was zeker, beide waren door Hugo Winckler in 1911 in Boghazköy opgegraven.

Deze unieke bronzen stierfiguur dateert uit de 16^e-13^e eeuw. Het heeft een lengte van 6 cm, de hoogte voor is 5 cm en achter 3,5 cm, en het weegt 130 g. De stier was in Anatolië nauw verbonden met de “weer”-god Tešub of Tarchun, die ook als stier kon worden afgebeeld. Bekende stierfiguren

Afb. 7: LB 988. Foto RMO.

van terracotta zijn de als paar optredende Šeri en Hurri die de wagen van de weergod trekken. Hettitische stierfiguren van metaal zijn uiterst zeldzaam. Van zilver is een ceremoniële drinkbeker (rhyton) in de vorm van een knielende stier, nu in The Metropolitan Museum of Art. Ook uit Boğazköy komt het 2,5 cm hoge zilveren beeldje van een stier met een ring op de rug uit de 13e eeuw, nu in het Boğazköy Museum.⁴ Een grotere versie van het door Böhl verworven beeldje is de bij Christie's (Sale 2490) geveilde bronzen stier van 16,2 cm lengte.

Literatuur: F.M. Th. Böhl, Vier Antiken aus den Assyriologischen Sammlungen in Leiden und Groningen. In: *Aus fünf Jahrtausenden morgenländischer Kultur. Festschrift Max Freiherrn von Oppenheim zum 70. Geburtstage gewidmet von Freunden und Mitarbeitern* (Berlin 1933), pp. 9-12.; K. Bittel, WDOG 60 (1937), 4-5 Taf. 1, 2a/b.

VITRINE 9:

1. Inscriptie van koning Ilušumma. Dit fragment van een grote beschreven tichelsteen verwierf Böhl in 1932 op de ruïnes van de oude stad Assur. Assur (Irak), ca. 2000 v.Chr., klei, LB 985.
2. Spijkerschriftinscriptie met een opsomming van goederen, afsluitend met de verklaring "Dit alles liet ik ongezegeld bij haar achter". Kültepe (Turkije), ca. 1875 v.Chr., klei, LB 1220.
3. Brief van zoon aan zijn moeder. Kültepe (Turkije), ca. 1875 v.Chr., klei, LB 1209B.
4. Envelop behorende bij de brief bij nummer 3. Kültepe (Turkije), ca. 1875 v.Chr., klei, LB 1209A.
5. Brief aan een handelaar van twee van zijn vertegenwoordigers. Kültepe (Turkije), ca. 1875 v.Chr., klei, LB 1200.
6. Beeldje van een stier. In Anatolië was de stier verbonden met de weergod Tešub of Tarchun. Boghazköy (Turkije), 19de-18de eeuw v.Chr., brons, LB 988.
7. Briefkaart van de assyrioloog-hethitoloog Bedřich Hrozný aan Böhl. Tijdens opgravingen in Kültepe in 1925 slaagde Hrozný erin deze stad te identificeren als het oude Kaneš. Tsjechië, 1926, papier.

⁴ Afgebeeld in K. Bittel, *Die Hethiter. Die Kunst Anatoliens vom Ende des 3. bis zum Anfang des 1. Jahrtausends vor Christus* (München 1976), afb. 179.

EGYPTE

VITRINE 10:

VERGETEN EGYPTISCHE OUDHEDEN

ESTHER HOLWERDA en CAROLIEN VAN ZOEST,
objectfoto's SIGRID VAN ROODE

In de collectie De Liagre Böhl bevindt zich een klein aantal Egyptische oudheden. Het is niet van alle objecten bekend hoe en wanneer ze verworven zijn. Prof. Franz M.Th. De Liagre Böhl (1882-1976) reisde in de jaren 1925-1936 verschillende malen naar de Sinäi en/of Egypte en hij kocht in ieder geval bij een oudhedenhandelaar in Luxor, misschien ook in Caïro. Het is niet uit te sluiten dat sommige voorwerpen “bijvangst” waren bij aankopen die hij deed bij antiquiteitenhandelaren buiten Egypte. Tijdens reizen elders in het Nabije Oosten kocht hij stukken voor zijn eigen verzameling en die van het Rijksmuseum van Oudheden (RMO), en hij kocht regelmatig van o.a. Gėjou in Parijs. Het handgeschreven inventarisboek van de collectie geeft weinig details. In de papieren die Böhl naliet aan het NINO en de Leidse Universiteitsbibliotheek en in het archief van het RMO is enige informatie te vinden over de aankoop en herkomst van voorwerpen in zijn collectie, maar het is moeilijk zoeken in deze archieven.

Böhls collectie bevond zich achtereenvolgens op de volgende locaties:

- juni 1922-januari 1925: Böhls woonhuis op Verlengde Oosterstraat 8, Groningen;
- januari 1925-december 1927: *Semitistische Werkkamer*, op de zolder van het Academieggebouw in Groningen (de officiële opening was op 7 november 1925);
- december 1927: verhuizing naar Leiden. Böhl woonde tijdelijk op Groenhovenstraat 16, en verhuisde later naar Rapenburg 53. De collectie was opnieuw ondergebracht in zijn woonhuis;
- vanaf 1 oktober 1929 werd de collectie officieel in bruikleen gegeven aan de *Assyriologische Werkkamer* van de Rijksuniversiteit Leiden – die zich bevond in Böhls huis op Rapenburg 53;

Afb. 1: Memfis (Mit Rahina), kolossaal beeld van Ramses II met lokale bewoners. Böhl-glasdia 71./1072.

Afb. 2: Giza, de Grote Sfinx. Böhl-glasdia 71./1028 OF 71./1029 OF 71./1032.

Afb. 3: Giza, piramide van Cheops. Böhl-glasdia 71./1020.

Afb. 4: Giza, de weg naar de piramiden (Sharia al-Ahram). De weg werd in 1869 aangelegd en bestaat nog steeds, maar is nu een drukke verkeersader door het volgebouwde Giza. Böhl-glasdia 71./1018]

- december 1935: wegens ruimtegebrek op zijn huisadres verhuisde de *Assyriologische Werkkamer* met een gedeelte van de collectie naar het Rijksmuseum voor Volkenkunde, Steenstraat 1 in Leiden. De objecten werden ondergebracht in kamer 72 en 73 (in de kelder);
- 20 februari 1937: de “vierde vitrine” (met o.a. Egyptische voorwerpen) verhuisde naar Steenstraat 1;
- 9 januari 1939: recent verworven objecten, o.a. kleitabletten, werden naar Steenstraat 1 overgebracht;
- 13 juli 1951: verkoop van de Böhl-collectie aan het NINO; de objecten werden opgesteld op de begane grond van Noordeindsplein 4a;
- midden 1962: nadat het NINO het buurpand had gekocht verhuisde de collectie naar de eerste verdieping van Noordeindsplein 6a;
- 1982: verhuizing van het NINO naar de nieuwbouw van de Faculteit der Letteren aan de Witte Singel. In de bibliotheek is een beveiligde ruimte voor de Böhl-collectie.

In Groningen stelde Böhl Egyptische oudheden tentoon uit collecties die eerder hadden toebehoord aan de verzamelaars F.E. Peiser, A. Jeremias en J. Hinterstoisser. Om een goed overzicht te bieden voor studiedoeleinden leende hij ook enkele voorwerpen van het Rijksmuseum van Oudheden in Leiden. Toen hij naar Leiden verhuisde, liet hij een aantal Egyptische voorwerpen uit zijn collectie achter in Groningen (evenals een aantal kleitabletten). Deze Egyptische oudheden zouden momenteel in een extern depot van het Universiteitsmuseum in Groningen zijn opgeslagen. In de beginjaren van de *Assyriologische Werkkamer* in Leiden waren zeker ook Egyptische voorwerpen tentoongesteld, maar op enig moment moet besloten zijn dat de Egyptiaca geen nuttige aanvulling vormden op de collectie van het RMO. Het museum met zijn indrukwekkende collectie Egyptische oudheden lag direct tegenover het woonhuis van Böhl op het Rapenburg. Böhls Egyptiaca werden opgeslagen en niet langer geëxposeerd. Voor het eerst in meer dan een halve eeuw komen deze voorwerpen nu weer in de openbaarheid.

LB 1369 en LB 1388: scarabee-amuletten. Maten: 2,2 × 3,5 × 4,9 cm; 0,7 × 1,1 × 1,6 cm. Steen. Middenrijk-Nieuwe Rijk (1800-1190 v.Chr.) en 15^e dynastie (1650-1550 v.Chr.).

Op basis van de stijlkenmerken kan de eerste scarabee gedateerd worden tussen de 13^e en 19^e dynastie – tenzij het een moderne falsificatie is, wat

Afb. 5: LB 1369.

Afb. 6: LB 1388.

niet helemaal uitgesloten kan worden. Het object draagt geen inscriptie. Hoogstwaarschijnlijk is het een buikscarabee, een beschermend amulet dat op de buik of zelfs in de buikholte van de mummie werd geplaatst.

De tweede werd door Böhl aangeduid als “Hyksos-scarabee”, en de decoratie is inderdaad kenmerkend voor de Tweede Tussenperiode. Op de achterkant staan tussen opgerolde lijnen vier grove hiërogliefen die de klankwaarde *anra* hebben. Er is veel gespeculeerd over de herkomst en interpretatie van dit type scarabee. Eén van de theorieën is dat deze scarabeeën speciaal geproduceerd werd door de Hyksos in de Delta voor de Palestijnse markt, en verband hield met de cultus van de Ugaritische oppergod El.

LB 1372: ichneumon-amulet. Maten: 1,3 × 1,6 × 5,5 cm. Brons, Late Tijd of later (na 712 v.Chr.)

Afb. 7: LB 1372.

De ichneumon (ook wel mangoest of faraorat genoemd) staat bekend als een slangendoder. Om die reden werd het dier wel verbonden met de zonnegod, die in de onderwereld de slangdemon Apophis moest overwinnen, maar vooral met de scheppergod Atoem die ook met de zon werd vereenzelvigd. In verschillende koningsgraven van het Nieuwe Rijk is Atoem afgebeeld als de avondzon. Het figuurtje heeft een ophangoogje op de rug en een langwerpige sokkel. De vacht is aangegeven met een patroon van kleine putjes.

LB Eg5, LB Eg6, LB Eg7, LB Eg10, LB 1376, LB 1382 en LB 1389: oedjatoog-amuletten. Maten: 1,5 × 1,9 × 0,6 cm; 1,6 × 1,7 × 0,4 cm; 1,9 × 2,8 × 0,5 cm; 1,6 × 2,3 × 0,5 cm; 2,2 × 3,7 × 0,9 cm; 1,4 × 2,0 × 0,6; 1,6 × 1,6 × 0,6 cm. Faience, Derde Tussenperiode of later (vanaf 1070 v.Chr.).

Afb. 8: LB Eg5.

Afb. 9: LB Eg6.

Afb. 10: LB Eg7.

Afb. 11: LB Eg10.

Afb. 12: LB 1376.

Afb. 13: LB 1382.

Afb. 14: LB 1389.

Het oedjatoog of Horusoog was een geliefd amulet: het verwees naar het Egyptische woord voor “gezond” of “heel maken”, naar het wassen en afnemen van de maan, en was een metafoor voor bescherming, kracht en volmaaktheid. LB 1376 kan op basis van het gestreepte ooglid in de 25^e dynastie worden gedateerd.

LB Eg13, LB Eg14 en LB Eg16: pataeke-beeldjes. Maten: 6,4 × 4,3 × 2,8 cm; 2,6 × 1,3 × 1,0 cm; 2,3 × 1,6 × 1,0 cm. Faience, Nieuwe Rijk of later (vanaf 1550 v.Chr.).

De moderne naam “pataeke” is afgeleid van het Griekse *pataikos*, een term die Herodotus gebruikte voor een Fenicische dwergachtige beschermgod. De Egyptische beschermgodjes waren verbonden met Ptah van Memfis. Met hun kromme benen en dikke buik lijken ze erg op de bekende dwerggod Bes, maar hun hoofd – dat bij deze exemplaren ontbreekt – is menselijk.

Afb. 15: LB Eg13

Afb. 16: LB Eg14.

Afb. 17: LB Eg16.

LB 1380: Taweret-amulet. Maten: $3,6 \times 0,9 \times 1,2$ cm. Faience, Late Tijd of later (na 712 v.Chr.).

Afb. 17: LB 1380.

De godin Taweret, “de grote”, werd afgebeeld als een zwanger nijlpaard met de poten van een leeuw en de staart van een krokodil. Zij beschermde zwangere en berende vrouwen.

LB 1385 en LB Eg23: papyruszuil-amuletten. Maten: $3,5 \times 1,1$ cm; $1,8 \times 1,2$ cm. Faience, Late Tijd of later (na 712 v.Chr.).

Afb. 18: LB 1385 en LB Eg23.

In het hiërogliefenschrift betekent de papyrusstam, met de klankwaarde *wadj*, “groen” of “vers”. Dit symbool van “jong groen” werd zeer geschikt geacht voor het behoud van het gemummificeerde lichaam. Vanaf de Late Tijd zijn wadj-amuletten vaste onderdelen in de sets amuletten die tussen de windsels van een mummie werden geplaatst – voor die tijd werden ze ook al gedragen door levenden en geplaatst op mummies.

LB Eg21: Isis lactans-amulet. Maten: 2,2 × 0,9 × 1,7 cm. Faience, Late Tijd of later (na 712 v.Chr.).

Afb. 19: LB Eg21.

Het bovenlichaam van de godin Isis ontbreekt, maar het type is zeer bekend: Isis met haar zoon Harpocrates (Horus-het-Kind) op schoot. Het prototype van de moedergodin.

LB 1346, LB 1347 en LB 1348: sjabti's van Amenchaoe. Maten: 9,3 × 3,6 × 2,5 cm; 9,8 × 3,8 × 2,6 cm; 9,4 × 3,5 × 3,1 cm. Waarschijnlijk Derde Tussenperiode (1070-712 v.Chr.) uit Thebe. Aardewerk, witgeschilderd met details in zwarte verf.

Vanaf het Middenrijk kregen overledenen bijna altijd figuurtjes mee in het graf die sjabti's, sjawabti's of oesjebti's worden genoemd. In het hiernamaals werd de overledene door de goden periodiek opgeroepen om werk te verrichten. De dienarenfiguurtjes, die op magische wijze tot leven zouden komen in het hiernamaals, konden dit werk overnemen.

In de Böhl-collectie bevinden zich enkele groepjes van drie of vier sjabti's die aan één eigenaar toebehoorden, en enkele losse sjabti's gemaakt

Afb. 20: LB 1346, LB 1347 en LB 1348.

van verschillende materialen. De hier afgebeelde exemplaren zijn gemaakt van aardewerk. De voorkant is gevormd met behulp van een mal; de achterkant is met de hand afgestreeken. De vingerafdrukken van de maker zijn nog te zien. Zowel de modellering als de beschildering maakt een vrij slordige indruk. Vanaf de Derde Tussenperiode (ca. 1050 v.Chr.) werden sjabti's in massa geproduceerd: de overledene kreeg voor iedere dag van het jaar één mummievormig dienaarfiguurtje, plus per tien één opzichter. De spreuk uit het Dodenboekspreek (hoofdstuk 6) waarin de shabti wordt opgeroepen om te antwoorden “hier ben ik, ik zal het doen” wanneer zijn eigenaar wordt opgeroepen voor corvée, wordt vaak afgekort tot eenvoudigweg de naam en eventueel titels van de overledene. Deze drie exemplaren dragen slechts het opschrift “de Osiris Amenchaoe zaliger”. In zwarte verf zijn ogen, wenkbrauwen, hoofdband, tekst en werktuigen aangegeven. De figuren houden in beide handen een hak en dragen een mandje op de rug. De vorm en decoratie doen sterk denken aan sjabti's uit de tweede cachette van Deir el-Bahari, waarin een groot aantal hoge Amon-priesters uit de 21^e dynastie bijgezet was. Een vierde sjabti van Amenchaoe bevindt zich in de collectie van het Thomas-Mann-Archiv in Zürich. Naar alle waarschijnlijkheid hebben de beroemde Duitse auteur Thomas Mann en professor Böhl in 1930 kort na elkaar sjabti's uit dezelfde grafinventaris gekocht bij Mohareb Todrous, oudhedenhandelaar in Luxor.

LB 1364: gevlochten tas. Maten: 11 × 15 × 4,5 cm. 18e dynastie? (1550-1292 v.Chr.). Riet, bies of gras.

Afb. 21: LB 1364.

Tas of mandje van vlechtwerk, rechthoekig van vorm, met een handvat op één van de bovenhoeken. De tas is gemaakt van S-gedraaid touw bestaand uit twee strengen. Door de horizontaal gerangschikte rijen touw zijn verticale verbindingen geweven. De bodem is kapot en het touw is op verschillende plaatsen gebroken, maar het model doet denken aan de mandjes die sjabti's vaak op hun rug dragen (zie LB 1346, 1347 en 1348). Böhl noteerde "18^e dynastie" in zijn inventarisboek, maar er is geen documentatie over de herkomst van het voorwerp.

LB 1355: vogelmummie. Maten: 23,8 × 5,9 × 5,5 cm. Waarschijnlijk Grieks-Romeinse periode (332 v.Chr.-395 n.Chr.). Dierlijk materiaal en linnen.

Uit Grieks-Romeins Egypte zijn bijzonder fraaie mummiewindsels bekend. De buitenste windsels op het lichaam van dit dier vormen een ruitvormig cassette-patroon, kenmerkend voor de eerste en twee eeuw n.Chr. Mogelijk komt de vogelmummie uit de Romeinse tijd, maar een vroegere datering is ook mogelijk. Lichter en donkerder gekleurd linnen, duidelijk verschillende weefsels, wisselen elkaar af. De bekende markeringen van een heilige valk op de kop zijn hier ongebruikelijk van vorm en onder de ogen aangebracht. De ogen zelf en de snavel zijn aangegeven met hars.

Er is veel discussie over de redenen waarom zogenaamde votiefmummies in grote aantallen zijn geproduceerd en – meestal – in catacombes bijgezet. Vanaf de Late Tijd (661-332 v.Chr.) werden bij bepaalde tempels

Afb. 22: vogelmummie LB 1355. Scans en röntgenfoto gemaakt door het AMC, Amsterdam.

dieren gefokt die vrome bezoekers konden kopen. Mogelijk trad dit soort dierenmummies op als bemiddelaar tussen mensen en goden. Een boodschap voor de god werd mondeling of schriftelijk meegegeven met de mummie van het aan hem gewijde dier. Onderzoek wijst uit dat de enorme aantallen gemummificeerde katten, honden, bavianen, ibissen, valken en andere aan specifieke goden gewijde dieren vaak op jonge leeftijd zijn gedood. Ook zijn er veel “mummies” die wel het uiterlijk hebben van een gemummificeerd dier, maar in werkelijkheid slechts wat veren, botten, of zelfs helemaal geen dierlijke resten bevatten.

Valken zijn moeilijk te fokken in gevangenschap, dus het was maar de vraag of deze “valkenmummie” wel echt een valk herbergt. Onderzoek met een CT-scanner in het Academisch Medisch Centrum, Amsterdam, gaf in 2009 een verrassend antwoord: kop, lichaam en vleugels van een kerkuil (*Tyto alba*) zijn gecombineerd met de poten van een tweede, onbekende vogel. Er is duidelijk veel moeite gestoken in het samenstellen van een complete vogelmummie met het uiterlijk van een valk. Böhl kocht dit fraaie exemplaar eveneens in 1930 van Mohareb Todrous in Luxor.

LB 1375: reliëffragment met tekst, kalksteen. Maten: 3,1 × 3,7 × 1,1 cm. Waarschijnlijk Ramessidisch (1292-1069 v.Chr.), Deir el-Medina.

Afb. 23: LB 1375.

Het fragment kalksteen draagt het bovenste deel van twee tekstkolommen. Hoewel er maar een handjevol hiërogliefen is bewaard, kunnen we er toch iets uit afleiden over datering en herkomst. Leesbaar is *set maät*, de oudegyptische naam voor de Thebaanse necropolis. Ook de beschadigde delen “Amon” en “Opet” wijzen op het gebied rond Thebe. De tekst luidde mogelijk “(dienaar, schrijver of een andere titel) in de Plaats der Waarheid, Amenemope zaliger” en kan een fragment van een grafstèle zijn geweest van één van de inwoners van Deir el-Medina. De ambachtslieden die werkten aan de koninklijke graven op de westoever van Thebe droegen met trots de titel “dienaar in de Plaats der Waarheid”. De vorm van de hiërogliefen komt overeen met reliëfs uit de Ramessidische periode, de tijd waaruit het merendeel van de vondsten uit het arbeidersdorp stamt.

LB 1356: gezicht van mummiekist. Maten: 26,5 × 11 × 4,8 cm. Waarschijnlijk Ptolemeïsche periode (332-30 v.Chr.). Hout met pleister en beschildering.

“Het gezicht” van Böhls Egyptische collectie werd door hem mogelijk in de 22^e dynastie gedateerd. Tenzij hij details kende van de vondstomstandigheden, is het waarschijnlijker dat het uit de Ptolemeïsche periode afkomstig is. Het is een fragment van een houten mummiekist: een gezicht met deel van de pruik en hals. Het was met pen-en-gatverbindingen bevestigd op een kist; boven het voorhoofd zijn enkele gaatjes zichtbaar die doen vermoeden dat een pruik of hoofdtooi uit een verloren gegaan stuk hout gemaakt was. De beschildering op dit gedeelte ontbreekt. Het gezicht heeft een rode huidskleur – aangebracht over twee verschillende grondlagen, donker materiaal en lichtgrijs pleisterwerk – die doet vermoeden

Afb. 24: LB 1356.

den dat het afkomstig is uit de grafinventaris van een man. Vrouwen worden in de Egyptische kunst meestal met een lichtere, geelachtige huidskleur afgebeeld. De mond is klein en niet aangegeven in schilderwerk. De enigszins grove schildering van de grote ogen en de wenkbrauwen doet vermoeden dat het stuk is gemaakt voor een klant met bescheiden middelen of in de provincie.

LB Eg3: baard van beeld of sarcofaag. Maten: 20,3 × 3,3 × 3,3 cm. Waarschijnlijk Derde Tussenperiode of Late Tijd (1070-332 v.Chr.). Hout met resten pleister en beschildering.

Oudegyptische goden werden afgebeeld met de baard met gekrulde punt, terwijl levende farao's gewoonlijk de rechte baard droegen. Deze

Afb. 25: LB Eg3.

houten baard heeft nog de pin waarmee hij bevestigd was in de kin. Het grootste deel van de decoratie is verdwenen. Op de overgebleven plekken beschilderd pleisterwerk is nog net een vlechtpatroon te herkennen en een blauwe kleur, de kleur van lapis lazuli – het materiaal waar de baard van een god volgens Egyptische teksten uit bestond. Hoogstwaarschijnlijk was het onderdeel van een mummievormige sarcofaag, die de overledene voorstelde als de dodengod Osiris.

LB 1365: kam. Maten: 10,5 × 3,4 × 0,7 cm. Waarschijnlijk Derde Tussenperiode of later (vanaf 1070 v.Chr.), uit Boven-Egypte. Hout.

Afb. 26: LB 1365.

Ook van dit voorwerp hebben we geen documentatie over de herkomst, behalve een losse aantekening van Böhl die de 22^e dynastie en Boven-Egypte noemt. Misschien heeft de oudhedenhandelaar Böhl iets verteld over de vondstomstandigheden. Eenvoudige houten kammen zijn bekend uit alle periodes van de Egyptische geschiedenis, en werden meegegeven in graven van zowel vrouwen als mannen. Dubbele kammen werden waarschijnlijk pas vanaf het Nieuwe Rijk geproduceerd. Vaak hebben ze een grove en een fijne kant, maar dit exemplaar had aan beide kanten ongeveer evenveel tanden: 17 en 18.

Literatuur

- Holwerda, Esther J. 2010. *The Egyptian objects in the Collection Böhl at the Netherlands Institute for the Near East in Leiden*. Ongepubliceerde doctoraalscriptie, Universiteit Leiden.
- Holwerda, Esther J. 2011. From the NINO collections: The Egyptian objects. *Annual Report NINO and NIT 2010*: 34-43.

ADRIAAN DE BUCK, DE EERSTE HOGLERAAR EGYPTOLOGIE IN LEIDEN

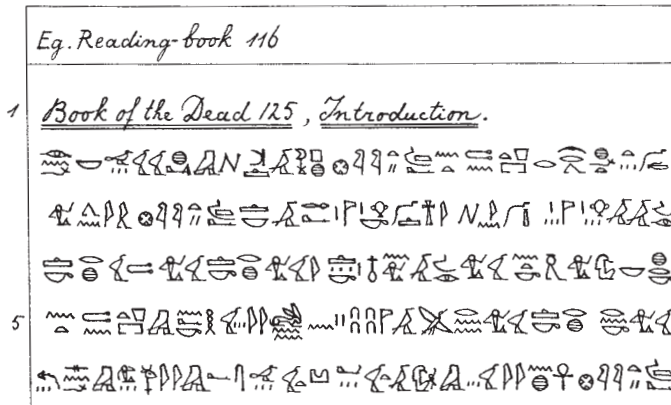
OLAF E. KAPER

De directie van het instituut, toen nog NAIN geheten, was tot 1955 een tweemanschap van Prof. dr. Franz M.Th. (de Liagre) Böhl (1882-1976), en Prof. dr. Adriaan de Buck. De laatste werkte al vanaf 1928 aan de Rijksuniversiteit Leiden. Hij had Egyptologie gestudeerd in Berlijn en Göttingen, omdat dit in Nederland nog niet mogelijk was, en had daarna het vakgebied in Nederland op de kaart gezet zodat hij vanaf 1939 buitengewoon hoogleraar werd in de Egyptologie en vanaf 1949 gewoon hoogleraar. Zijn onderzoek richtte zich op de uitgave van de dodenteksten die geschreven waren op lijkkisten uit de Eerste Tussenperiode en het Middenrijk (ca. 2200-1800 v.Chr.), de zogenaamde *Coffin Texts*. Hij maakte een publicatie van deze teksten in zeven delen die tussen 1935 en 1961 verschenen. Zijn prachtige handgeschreven hiërogliefen zijn een toonbeeld van helderheid en nauwkeurigheid, die zijn persoonlijkheid goed karakteriseerde. Na de oprichting van het NINO (NAIN) publiceerde hij daarnaast

Afb. 1: A. de Buck (1892-1959). Archief NINO 198.

nog in de oorlogsjaren zijn *Egyptische grammatica* en het *Egyptisch leesboek*, te gebruiken bij de cursussen Middegyptisch die het instituut aanbod. Deze cursussen hadden een groot succes en de grammatica werd ook in het Frans vertaald. Het Leesboek kreeg later de Engelse titel *Egyptian Readingbook* en het is nog altijd in gebruik bij het onderwijs in de Egyptische hiërogliefen aan vele universiteiten over de gehele wereld. Na de oorlog werd De Buck benoemd tot de voorzitter van de toen zojuist opgerichte *International Association of Egyptologists*, een vereniging van professionele egyptologen die tot op heden bestaat. Toen hij in 1959 op 67-jarige leeftijd overleed had De Buck zojuist de laatste hand gelegd aan zijn levenswerk, de zeven delen van de Coffin Texts. Zijn plannen om een vergelijkbare uitgave van het Egyptische Dodenboek te maken konden helaas niet meer worden verwezenlijkt.

Afb. 2: Deel van een pagina uit het *Readingbook*, met de hand geschreven hiërogliefen door De Buck.

Literatuur

- Kaper, Olaf E. 2014. De geschiedenis van de egyptologie aan Nederlandse universiteiten. Pagina's 39-61 in *Waar de geschiedenis begon: Nederlandse onderzoekers in de ban van spijkerschrift, hiërogliefen en aardewerk. Uitgave naar aanleiding van het 75-jarig bestaan van het Nederlands Instituut voor het Nabije Oosten, 1939-2014*. Onder redactie van O.E. Kaper en J.G. Dercksen. Leiden: NINO.
- Heerma van Voss, M.S.H.G. 1996. Adriaan de Buck: some memories and reflections. In Willems, Harco (ed.), *The world of the Coffin Texts: proceedings of the symposium held on the occasion of the 100th birthday of Adriaan de Buck, Leiden, December 17-19, 1992*, 41-44. Leiden: NINO.

